

Gouden Piramide 2022 *Rijksprijs voor inspirerend
opdrachtgeverschap*

Toewijding en daadkracht

Gouden Piramide 2022

Gouden Piramide 2022 ***Rijksprijs voor inspirerend
opdrachtgeverschap***

Toewijding en daadkracht

Voorwoord

Nederland staat aan de vooravond van een grote verbouwing. We willen heel veel op een heel kleine stukje aarde. We willen ruimte voor honderdduizenden woningen, voor natuur en landbouw, voor onze energievoorziening, voor onze economie. Het is een ruimtelijke puzzel van jewelste die om scherpe keuzes, innovatief denken en slimme combinaties vraagt.

Voor het leggen van die puzzel zal de verbeeldingskracht van ruimtelijk ontwerpers onmisbaar zijn. Zij denken immers na over wat waar moet staan, en hoe het eruit moet zien. Maar zij moeten natuurlijk wel eerst een opdracht krijgen voordat er iets gebouwd wordt. De opdrachtgever heeft een stevige vinger in de pap als het aankomt op de kwaliteit van een gerealiseerd ontwerp – al is het maar omdat hij de ambitie stelt, de architect kiest en de randvoorwaarden schept.

De Gouden Piramide is al sinds jaar en dag de prijs waarmee we als Rijk inspirerende voorbeelden van goed opdrachtgeverschap in de etalage zetten. We belonen er doorzettingsvermogen, lef en creativiteit mee, en spreken onze waardering uit voor hen die niet slechts het eigenbelang maar het grotere belang leidend laten zijn.

In dit boek staan tal van dit soort opdrachtgevers. Opdrachtgevers die de bereidheid hebben getoond mee te doen en mee te denken bij die aanstaande grote verbouwing. Ze beseffen dat de manier waarop we onze fysieke ruimte inrichten bepalend zal zijn voor de manier waarop we onze samenleving inrichten. Ze zijn overtuigd van het idee dat een gebouw meer is dan een stapel stenen, een wijk meer dan een postcode. En ze zijn doordrongen van het inzicht dat wij weliswaar onze gebouwen en wijken vormen, maar dat zij vervolgens ons vormen.

Het Rijk is uitgesloten van deze prijs, maar als grote opdrachtgevende partij kunnen we veel van de beschreven opdrachtgevers in dit boek leren. Mede namens mijn collega, de staatssecretaris van Cultuur en Media, wil ik langs deze weg de vijf genomineerden feliciteren en in het bijzonder de winnaar: het Nederlands Auschwitz Comité.

Hugo de Jonge,
Minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

Essay

Wankele wederkerigheid ¹²

Francesco Veenstra, Rijksbouwmeester

Reportage

De jurering ¹⁸

Peter Paul Witsen, jurysecretaris

Portretten

Genomineerde opdrachtgevers ³⁴

Annelien Nijland, fotograaf

Projecten

Genomineerde inzendingen

Winnaar

Nederlands Auschwitz Comité ⁴²

Nationaal Holocaust Namenmonument, Amsterdam

Overige genomineerden

Vereniging Ecodorp Boekel ⁵²

Ecodorp Boekel

Gemeente Groningen ⁶⁰

Grote Markt Oostzijde, Groningen

Vereniging Dorpsbelang Blije e.o. ⁶⁸

Terp fan de Takomst, Blije

Woningcorporatie Trudo ⁷⁶

Haasje Over, Eindhoven

Projecten

Tien bijzondere inzendingen

The British School of Amsterdam 86

The British School of Amsterdam

Stichting Eusebius Arnhem 92

Restauratie en herbestemming Eusebiuskerk, Arnhem

Stichting Aeres Groep 98

Aeres Hogeschool Almere

thonik og bv 104

Studio thonik, Amsterdam

De Alliantie Ontwikkeling BV 110

Huizer-maatjes, Huizen

Woningcorporatie HEEMwonen 116

SUPERLOCAL – Super Circular Estate, Kerkrade

Heijmans Vastgoed BV 122

Spaarndammerhart, Amsterdam

Stichting Erfgoed Landfort 128

Huis Landfort, Megchelen

Oorlogsgravenstichting en Stichting Nationale Veteranenbegraafplaats Loenen 134

Herdenkings- en Educatiecentrum Loenen en Veteranenbegraafplaats, Loenen (Gld)

Wooncoöperatie De Warren 140

De Warren, Amsterdam

Projecten

Alle inzendingen 148

Wankele wederkerigheid

Francesco Veenstra, Rijksbouwmeester

De zorg om het klimaat en de natuur maakt fundamentele ruimtelijke transitie noodzakelijk. Dat is een verplichting tegenover onszelf en de generaties na ons. Talloze Nederlanders zullen hun directe leefomgeving daardoor zien veranderen. Dat mag geen proces worden van winnaars en verliezers. Het principe van 'wederkerigheid' is van wezenlijk belang. De nominaties voor de Gouden Piramide geven daar mooie voorbeelden van. Maar het is nog lang geen gemeengoed in de Nederlandse bouw- en planningspraktijk.

De ene opdrachtgever bouwde op een verbreding in het trottoir langs een drukke verkeersweg, de ander in een ontoegankelijk Natura 2000-gebied. Een derde had een deel van een weiland nodig en een vierde een deel van een voormalig fabrieksterrein. En de vijfde opdrachtgever die een nominatie voor de Gouden Piramide 2022 verdiende, sloopte een bovengrondse parkeergarage en een reeks matig gewaardeerde gebouwen in een binnenstad. Allemaal hadden ze ruimte nodig voor hun idee of initiatief. Een ruimte die te definiëren valt naar de maat: een oppervlakte van zo'n anderhalf duizend vierkante meter tot een paar hectare. Of naar functionaliteit, die vóórdat de vijf projecten werden uitgevoerd gekwalificeerd zou kunnen worden met woorden als extensief, anoniem of gedateerd. Maar de ruimtes die de genomineerde opdrachtgevers nodig hadden, kunnen ook gedefinieerd worden naar hun waarde. Dan wordt het beeld minder eenduidig. Welke waarde? Waarde voor wie? Wie bepaalt dat?

De meeste inschrijvers voor de Gouden Piramide hebben in al hun verscheidenheid één ding gemeen. Ze vragen ruimte van de samenleving, maar geven de samenleving daar ook iets voor terug, iets dat verder gaat dan het voorzien in een programmatische behoefte aan bijvoorbeeld woningbouw of bedrijfshuisvesting. Dat geldt zeker voor de genomineerden: het Nederlands Auschwitz Comité, de Vereniging Dorpsbelang Blije e.o., de Vereniging Ecodorp Boekel, woningcorporatie Trudo en de gemeente Groningen. Ze kozen heel verschillende vormen, maar hun werk vergroot de maatschappelijke waarde van de ruimtes waar ze actief zijn.

Sommen

Bij veel ruimtelijke ontwikkelingen geldt dat helaas niet. Op kleine noch op grote schaal. We zien het bij de flitsbezorging: bedrijven die een winkelpand betrekken, het etalageraam dichtplakken en een voortdurende stroom fietsen of scooters de straat op sturen. Ze voorzien blijkbaar in een maatschappelijke behoefte, maar dragen niets bij aan de omgeving waar ze zich vestigen. Inmiddels werpen steeds meer gemeenten belemmeringen op voor deze bedrijfstak.

Hetzelfde verschijnsel doet zich voor bij processen die de toekomst van een regio bepalen, of van het hele land. Ineke Noordhoff beschrijft het treffend in haar aangrijpende maar vooral onthutsende relaas over een gedupeerde van de aardbevingen in Groningen.¹ 'Er zijn ambitieuze plannen en in Groningen is ruimte. Grote investeerders willen dan wel komen. De sommen die gemaakt worden, vallen mede zo positief uit doordat ze de schade aan de leefomgeving,

maatschappelijke (over)last en gederfde levensvreugde van bewoners amper meetellen. Zulke gebrekkige wederkerigheid tekent Groningen. Turf halen en stront brengen [turfschepen namen op weg naar het noorden de drek uit het westen mee, red.], fabrieken de ruimte geven en stinkende vuile kanalen op de koop toe nemen, een chemiepark organiseren en het landschap opofferen, zout en aardgas weghalen en bodemdalingen en aardbevingen achterlaten.'

Die 'gebrekkige wederkerigheid' tekent ook de discussie over de toekomst van de landbouw. Er wordt veel van boeren gevraagd, ook al voordat de Raad van State in 2019 haar vernietigende oordeel over de Programmatische Aanpak Stikstof uitsprak. Luchtkwaliteit, waterkwaliteit, biodiversiteit, dierenwelzijn, landschappelijk erfgoed, op al die aspecten wordt de agrarische sector geconfronteerd met wensen en eisen die de overheid namens de samenleving stelt. Om goede redenen. De genoemde aspecten vertegenwoordigen belangrijke maatschappelijke waarden. Maar de prijs van hun producten bepaalt het inkomen van de boeren, en die komt op heel andere wijze tot stand: door marktmechanismen en afhankelijkheden in de economische keten. Als een boer extensiever gaat produceren en meer werk maakt van natuur- en landschapsbeheer, dan zou het inkomen moeten meegroeien. Niet via incidentele en in de tijd begrensde subsidieregelingen, maar structureel.

Gebrek aan wederkerigheid leidt tot weerstand. Gebrekkige wederkerigheid ook. De oplossing die de Omgevingswet voorschrijft, heet participatie. Maar participatie is zeker geen garantie voor wederkerigheid. Al te vaak mondt het uit in lapwerk dat deelnemers aan zo'n participatieproces niet herkennen als een serieuze vertaling van hun inbreng. Als de grondopbrengsten allesbepalend blijven, of als de opdrachtgever participatie benadert als een te nemen hobbelpaas, in plaats van communicatie met direct betrokkenen, dan wordt een participatietraject defensief of blijft slechts een vinkje. Dan krijgen bewoners een wandelpad toegeworpen, of weten ze een bouwlaag af te onderhandelen van een hoogbouwproject in hun wijk. Dan blijft het risico van maatschappelijke en politieke weerstand tot het eind toe bestaan.

Oprecht en kwetsbaar

Echte participatie vraagt om fundamenteel meer dan het ophalen van een wensenlijst bij omwonenden en daar min of meer in voorzien. Het vraagt om een dialoog met bewoners of andere betrokkenen vanaf het begin van een planproces. Het vraagt van de opdrachtgever dat deze oprecht geïnteresseerd is en zich kwetsbaar durft op te stellen. Hetzelfde geldt voor de ontwerper, die bereid moet zijn om keuzes te herzien waarvoor zij of hij de handen niet op elkaar krijgt, ook als dat net de keuze is die de ontwerper zelf zo belangrijk vond. Deze editie van de Gouden Piramide laat overigens zien dat dit in specifieke gevallen anders kan liggen. De jury prijst de winnaar, het Nederlands Auschwitz Comité, juist omdat deze opdrachtgever het prachtige ontwerp van Daniel Libeskind voor het Nationaal Holocaust Namenmonument mogelijk heeft gemaakt én heeft beschermd. De bedoeling van dit gedenkmoment is zodanig verweven in het ontwerp, dat concessies of compromissen er al gauw afbreuk aan zouden doen. De wederkerigheid zit in dit geval in de boodschap die ervan uitgaat.

Bij meer reguliere bouwprocessen of gebiedsontwikkelingen is het zaak om bewoners en gebruikers deelgenoot van de ontwikkeling te laten zijn, in plaats van alleen in een reagerende rol te brengen. Dialoog is daar een eerste middel toe, maar we kunnen ook denken aan vormen van tijdelijk ruimtegebruik, particulier opdrachtgeverschap of een adaptieve aanpak die ruimte biedt aan initiatieven van lokale bewoners of ondernemers. Wederkerigheid in stedelijk gebied kan verder ontstaan als het bouwproject de omgeving feitelijk gezonder maakt door

substantieel meer groen en water toe te voegen, of als nieuwe woningen financieel bereikbaar zijn voor woningzoekenden in de directe omgeving. Dat betekent niet dat 'de bewoners' collectief in de ambities van de opdrachtgever meegaan. Daarvoor kunnen verlangens en bezwaren te divers of zelfs tegenstrijdig zijn. Maar als iedereen het gevoel heeft serieus genomen te zijn en gehoord, als zichtbaar is dat bewoners werkelijk inbreng hadden, al pakt die anders uit dan een individuele participant voor ogen stond, zal men zich gemakkelijker neerleggen bij de uitkomst dan als het sentiment van machteloosheid overheerst.

De motivatie bij opdrachtgevers om zich zo open en ontvankelijk op te stellen, moet intrinsiek zijn. Alleen al voor de geloofwaardigheid, maar ook omdat het huidige verdienmodel in de meeste situaties niet aansluit op zo'n houding. Net zoals boeren voor hun inkomen afhankelijk zijn van de prijs van hun producten, ongeacht de maatschappelijke diensten die ze ook verlenen, zijn ontwikkelaars afhankelijk van opbrengsten uit grond en vastgoed. Zelfs de overheid ontsnapt daar niet aan. Bij een gebiedsontwikkeling als Valkenhorst op het voormalige vliegveld bij Katwijk (ZH), waarvoor het Rijksvastgoedbedrijf de grond verkoopt, is de ingecalculerde grondopbrengst maatgevend voor het woningbouwprogramma dat er gerealiseerd kan worden, niet de lokale woningbehoefte. Gemeenten redeneren vaak vergelijkbaar. Terwijl juist bij overheidsinvesteringen in de leefomgeving niet het financiële rendement, maar het maatschappelijke rendement voorop zou moeten staan.

Profijt

In het tijdperk waarin we ons nu bevinden, deze tijd van grootschalige transitie, is het principe van wederkerigheid van fundamenteel belang. Mensen zien de stad en het landschap om zich heen radicaal veranderen. Vrijwel iedereen ziet er het belang van in. Dat maakt een windpark in het uitzicht vanaf balkon of vanuit de tuin niet vanzelf acceptabel. Beter is het als omwonenden de kans krijgen om direct profijt te hebben van zo'n ontwikkeling, bijvoorbeeld door financieel te participeren in de ontwikkeling of de exploitatie. Het legitimeert niet ten koste van alles een sober en doelmatig uitgevoerde dijkversterking. Beter is het als samen met partners in de regio gezocht wordt naar een ontwerp dat de ruimtelijke kwaliteit in brede zin versterkt.

Zo zijn meer voorbeelden op te sommen van een aanpak die bijdraagt aan de gezondheid en leefbaarheid voor huidige generaties én voor generaties ver na de onze. Maar de systemen waar opdrachtgevers in werken, nodigen er niet toe uit. Die nodigen uit om tegen de wettelijke normen aan te bouwen, en die normen lopen bijna per definitie achter bij de technische mogelijkheden. Te vaak blijven daken bijvoorbeeld onbenut voor de opwekking van energie of voor het versterken van biodiversiteit. Ontwikkelaars kunnen tuinen aanleggen op de daken van nieuwe woon- of werkcomplexen, maar zien liever dat de gemeente die investering voor haar rekening neemt in de openbare ruimte. Ze kunnen het dak volleggen met zonnepanelen, maar het energiesysteem en de regels daaromheen zijn geënt op een achterhaald idee van elektriciteitsopwekking in een beperkt aantal centrales.

Het is nog steeds wachten op de werkelijke doorbraak van biobased bouwen. Het aantal voorbeelden neemt toe en sommige technieken lijken toe te zijn aan opschaling. Bouwen in hout bijvoorbeeld vormt nog steeds uitzondering op de regel, maar is wel het stadium van kleinschalig experimenteren gepasseerd. Dat stemt optimistisch. Maar beton heeft nog steeds de overhand, hoewel dat een van de grootste bronnen van CO₂-uitstoot in de bouw is. We zien dat het veel duurzamere cementvrije beton kansen biedt, in elk geval voor toepassingen in de wegenbouw en als vloerplaat in de woningbouw (zoals het genomineerde Ecodorp in

Boekel bewijst). Opdrachtgevers die daarvoor kiezen, moeten nog wel ruim anderhalf keer de prijs van gangbaar beton betalen. Niet omdat de grondstoffen duurder zijn, maar omdat het productieproces kleinschaliger is. Dat komt weer omdat de norm uitgaat van regulier beton.² Zo houden we elkaar in de greep van methodes die we ons niet meer kunnen permitteren.

Voorbode

De wederkerigheid schiet tekort, zowel tegenover huidige bewoners als toekomstige generaties, en we maken nu mee hoe de wal het schip keert. De beschikbaarheid van drinkwater is niet meer vanzelfsprekend. Dit voorjaar kwam het nieuws dat drinkwaterbedrijf Vitens in oostelijk Nederland water heeft moeten weigeren aan vijf voedselproducerende bedrijven. Onderzoeksbureau Deltares waarschuwde voor een dreigend structureel tekort aan water in de Maas om blijvend te voorzien in voldoende drinkwaterproductie. Veelbetekenend was de streep die de gemeente Zeewolde zette door de bouw van een hyperscale-datacenter voor Meta, kort nadat gemeenteraadsverkiezingen de politieke tegenstanders ruim in de meerderheid brachten. Grondinkomsten voor gemeente en rijksoverheid en een verwachting van lokale economische groei legden het af tegen de inbreuk op het landschap en het grote beslag op water en energie. Het zou een voorbode van een werkelijke kanteling in het denken kunnen zijn.

Bestaande systemen zijn toe aan rigoureuze veranderingen. De richting is eenvoudig en helder: de economische waardebeoordeling die in onze maatschappij overheerst, moet plaatsmaken voor een waardebeoordeling die gestoeld is op natuurkwaliteit. Dossiers als de gaswinning en het stikstof zijn regelrecht uitgelopen op een ontembare crisis. Om volgende crises te voorkomen, is een langetermijnbenadering nodig die misschien wel honderd jaar vooruitkijkt. We moeten nu de juiste keuzes maken voor toekomstige generaties, en daarin ook voor huidige generaties vormen van wederkerigheid zoeken. Dat vraagt moed en doorzettingsvermogen van initiatiefnemers en beleidsmakers. Het zijn deze kwaliteiten die de genomineerde opdrachtgevers voor de Gouden Piramide 2022 verbinden en waar we inspiratie uit kunnen putten.

¹ Ineke Noordhoff, *Ontaard land. De strijd van een Groninger tegen de gasregenten*, Amsterdam 2022.

² Jan Smit, 'Geopolymeerbeton is overal toch?', *Cobouw*, 5 juli 2022.

Reportage
De jurering

De jury, v.l.n.r. Peter Paul Witsen (secretaris), Maaïke Perenboom, Han Dijk, Do Janne Vermeulen, Andy van den Dobbelsteen, Francesco Veenstra (voorzitter), Walter Hamers, Martjan Kuit, Lieke Jildou de Jong

De jurering *Peter Paul Witsen*

Grote woorden waren nooit ver weg, tijdens de jurering van de Gouden Piramide 2022. Deelnemende opdrachtgevers gaven daar alle aanleiding toe. De jury proefde een diepe, persoonlijke verbintenis van opdrachtgevers met hun projecten – en niet alleen onder de genomineerden. ‘Méér dan bezieling’, werd gezegd tijdens de beraadslagingen, een ‘bijna spirituele dimensie’ in het opdrachtgeverschap, met de ambitie ‘echte veranderingen’ teweeg te brengen.

Die veranderingen zijn urgent en onontkoombaar, ook volgens de jury. De verhalen van de opdrachtgevers laten zien hoeveel moeite het kost om in de drukke, gereguleerde Nederlandse samenleving betekenisvolle stappen te zetten. Ze laten ook een enorme wil en creativiteit zien om daar doorheen te breken en binnen de mogelijkheden die een opdrachtgever heeft, toch resultaat neer te zetten. De projecten van de vijf genomineerde opdrachtgevers zijn daar inspirerende voorbeelden van.

De jury van de Gouden Piramide 2022 bestond uit:

- Francesco Veenstra (voorzitter), Rijksbouwmeester
- Han Dijk, stedenbouwkundige bij PosadMaxwan strategy x design
- Andy van den Dobbelsteen, hoogleraar Climate Design & Sustainability aan de TU Delft
- Walter Hamers, bestuurder Museumpark Oriëntalis – Heilig Landstichting en bestuursvoorzitter Gelders Genootschap
- Lieke Jildou de Jong, landschapsarchitect bij Landscape Collected
- Martjan Kuit, zelfstandig gevestigd publicist
- Maaïke Perenboom, ontwikkelaar bij Synchroon
- Do Janne Vermeulen, architect en partner bij Team V Architectuur
- Peter Paul Witsen (secretaris)

Voorzitter en secretaris hebben geen stemrecht.

Lieke Jildou de Jong werkte van juni 2021 tot en met juni 2022 parttime bij de gemeente Groningen aan opgaven in het buitengebied. Zij heeft geen betrokkenheid gehad bij het ingezonden project Grote Markt Oostzijde en had geen directe werkrelatie met de medewerkers aan dit project.

Vernieuwing en verandering

Zoals altijd dong een breed scala aan opdrachtgevers mee naar de Gouden Piramide. Uit dat palet blijkt hoe veelkleurig het opdrachtgeverschap in Nederland is, maar ook hoezeer de uitdagingen waar ze tegen aanlopen verschillen.

Zowel incidentele als institutionele opdrachtgevers weten de Gouden Piramide te vinden. Institutionele opdrachtgevers zijn de organisaties voor wie opdrachten aan architecten, stedenbouwkundigen, landschaps- of interieurarchitecten tot het vaste takenpakket horen. Overheden bijvoorbeeld, ontwikkelaars, landschapsbeheerders en woningcorporaties (deze laatste categorie beleefde in deze editie van de Gouden Piramide een opvallende comeback). Zij staan voor georganiseerd opdrachtgeverschap dat drijft op expertise, ervaring en soms ook routine, maar waarin het eigenaarschap van een project nog wel eens minder doorvoeld is dan in het incidentele, meer persoonlijke opdrachtgeverschap. Toch zoeken ook binnen die organisaties gedreven medewerkers of leidinggevenden voortdurend naar wegen om vernieuwing en verandering te brengen. Zij proberen de eigen organisatie en de omgeving mee te krijgen in ambities die het dagelijkse werk overstijgen. Architectuur, stedenbouw en landschapsontwerp kunnen daarin het verschil maken.

Jury-overleg in Loods 6 (Amsterdam)

De corporatie Trudo uit Eindhoven en de gemeente Groningen verdienden er elk een nominatie mee. Beide hebben zich voor de opgave gesteld om de stedelijke cultuur een draai te geven, opdat de stad een hechtere, meer vitale en attractieve leefomgeving te bieden heeft. Die vernieuwing is noodzakelijk, al was het maar omdat de Nederlandse steden de komende decennia het leeuwendeel van de bevolkingsgroei moeten opnemen.

Trudo is al jarenlang actief op Strijp S, het voormalige fabrieksterrein van Philips op loopafstand van de binnenstad. De ontwikkeling heeft een *urban culture* aan Eindhoven toegevoegd: jong, energiek, creatief. Kleine, betaalbare appartementen horen daarbij. Financieel en architectonisch heeft Trudo nieuwe wegen gevonden om invulling te geven aan dit woningbouwprogramma, op een wijze die de opbloeiende stedelijke cultuur van Strijp S kracht bijzet. De gemeente Groningen werkte twintig jaar lang aan een stedenbouwkundige interventie in het hart van de stad, op één straathoek afstand van de Martinitoren, aan de oostzijde van de Grote Markt. De gemeente pakte zelf de regie en hield die al die tijd vast. Dat is verre van vanzelfsprekend. Veel stedelijke gemeenten kiezen onder invloed van financiële beperkingen, een tekortschietende personeelscapaciteit en politieke onzekerheden voor een strategie die meer initiatief bij marktpartijen legt. De horden die in Eindhoven en Groningen genomen zijn, hadden zonder een diepgaand engagement bij de opdrachtgever niet genomen kunnen worden. En dat engagement is persoonlijk.

Zo zonden meer institutionele opdrachtgevers projecten in waarmee ze zaken in beweging willen brengen. Waar Trudo en de gemeente Groningen vooral inzetten op de verbetering van de stad als sociale en culturele omgeving, is de corporatie HEEMwonen in de Kerkraadse wijk Bleijerheide op zoek naar een vorm van stedelijke herstructurering die een minimale wissel trekt op eindige hulpbronnen, bijvoorbeeld door nieuwbouw zoveel mogelijk op te trekken uit sloopmateriaal van de flatgebouwen die daar voorheen stonden. Een ander mooi voorbeeld komt van vier landschaps- en natuurorganisaties in Friesland. Zij kozen voor ontwerpend onderzoek om te verkennen hoe natuur en landschap kunnen helpen om toekomstige, urgente ruimtelijke opgaven op te lossen. Een waardevol initiatief met belangwekkende resultaten, zeker gezien het recente voornemen op nationaal niveau om water en bodem leidend te laten zijn bij de ruimtelijke ordening, maar helaas wel buiten het speelveld van de Gouden Piramide. Omdat het hier niet om een uitgevoerd werk gaat, moest de jury deze inzending terzijde schuiven.

Intrinsieke motivatie

Persoonlijk engagement is bij het institutionele opdrachtgeverschap een onmisbare factor om grenzen te kunnen verleggen, maar kan bij incidentele opdrachtgevers nog explicieter naar voren komen. Vooral als die opdrachtgevers niet gevraagd of genooddaakt zijn om hun bouwproject ter hand te nemen, maar een intrinsieke motivatie hebben om iets te bereiken dat groter is dan zichzelf. De schaal van het project is doorgaans klein. Bij de meest gedrevenen onder hen is de bereidheid (of de gevoelde noodzaak) om concessies te doen omwille van de praktische haalbaarheid navenant klein.

De overige drie genomineerden (naast Trudo en Groningen) passen in deze categorie van incidenteel opdrachtgeverschap. De Vereniging Dorpsbelang Blije e.o. spande zich in om een land-art-object te plaatsen in een kwelder aan de Friese Waddenkust: de 'Terp fan de Takomst', die het leven met het water symboliseert. De achterliggende wens was om het contact van bewoners met hun omgeving te herstellen. De community van de Vereniging Ecodorp Boekel

realiseerde een woonbuurt die tegemoet komt aan alle zeventien werelddoelen voor duurzame ontwikkeling van de Verenigde Naties. Hier is het een eindeloze stroom innovaties die tot de verbeelding spreekt, die licht beoogt te brengen in een door klimaatverandering en uitputting belaste toekomst. En het Nederlands Auschwitz Comité bracht midden in wat vroeger de Amsterdamse Jodenbuurt was een monument tot stand ter nagedachtenis aan de ruim 102.000 Nederlanders die tijdens de Holocaust zijn omgebracht vanwege hun achtergrond.

Het was vooral rond deze drie projecten dat de grote woorden vielen. Het is deze opdrachtgevers er niet of niet alleen om te doen om baanbrekende methoden te vinden voor een succesvolle, toekomstbestendige ontwikkeling van stad of land; methoden die elders ook hun vruchten kunnen afwerpen – dat kan al genoeg zijn om voor een Gouden Piramide-trofee in aanmerking te komen. Nee, ze proberen de menselijke geest te bereiken. Ze proberen snaren te raken die, naar hun idee, te weinig beroerd worden. Ook daar blijkt ontwerp een rol in te kunnen spelen.

Met name het Auschwitz Comité torst een last op de schouders. Juist bij hen, en bij hun hoofdarchitect, is een zwarte periode in de wereldgeschiedenis ook familiegeschiedenis. De jury heeft het opdrachtgeverschap van het comité willen beoordelen op de eigen merites, net als dat van andere inzenders, maar in het besef dat het gewicht van de boodschap doorwerkt in de manier waarop het opdrachtgeverschap vorm krijgt. Hetzelfde geldt voor de inzending uit Loenen op de Veluwe, waar het Nationale Ereveld is uitgebreid met een Veteranenbegraafplaats en een Herdenkings- en Educatiecentrum. Deze inzending is buiten de nominaties gevallen, hoewel de jury er met veel waardering over sprak. De maatschappelijke betekenis van het project is groot, de twee opdrachtgevers in Loenen hadden de regie vast in handen en wisten de benodigde financiële middelen te vergaren. Net als in Amsterdam heeft de wisselwerking met de ontwerpers tot een prachtig resultaat geleid. Het Auschwitz Comité werkte daarbovenop in een turbulente stedelijke omgeving en stond daardoor voor een extra uitdaging.

Zo waren er meer opdrachtgevers die tijdens de eerste jureringsronde net buiten de nominaties vielen, maar bij wie een vergelijkbare, aanstekelijke bevlogenheid kan worden vermoed. Het wooncomplex in Huizen dat de toekomstige bewoners (jongvolwassenen met een verstandelijke beperking) en hun ouders hebben laten bouwen in samenwerking met De Alliantie Ontwikkeling: 'Daar wordt Nederland een mooier land van', aldus een van de juryleden. Het grafisch ontwerp bureau thonik, dat kans zag om de eigen huisvesting te realiseren op een onmogelijke kavel in Amsterdam en de eigen grafische ontwerpstyl nadrukkelijk liet terugkomen in de architectuur. En wat te denken van een vermogend echtpaar dat het door de tand des tijds aangetaste Huis Landfort in de Achterhoek koopt, schenkt aan een stichting onder leiding van een gerenommeerd kunsthistoricus die zich al jarenlang inzet voor de Nederlandse buitenplaatscultuur, die het vervolgens consciëntieus laat restaureren en er na afloop een nationaal centrum voor de buitenplaatscultuur wil vestigen?

Coöperaties

In het palet van inzenders was een opvallende rol weggelegd voor een nieuwkomer onder de opdrachtgevers: de wooncoöperaties. Dat zijn collectieven van bewoners die hun woning huren van een gezamenlijke vereniging. Via deze vereniging zijn zij zelf verantwoordelijk voor beheer en onderhoud. Huurders hebben zo de mogelijkheid om hun wooncomplex gezamenlijk te kopen van de woningcorporatie. Zelf bouwen kan ook: de coöperatievorm maakt eigen

Bezoek aan Haasje Over (Eindhoven)

opdrachtgeverschap mogelijk tegen een prijsniveau binnen de grens van de sociale woningbouw. Sinds 2015 is deze vorm van eigenaarschap als 'derde weg' (naast kopen en huren) opgenomen in de Woningwet.

De eerste voorbeelden van coöperatieve nieuwbouw dienen zich nu aan. De Gouden Piramide mocht er drie ontvangen. Het Ecodorp Boekel was er daar een van. In Boekel participeert nog een andere partij in de vereniging die grond en vastgoed in bezit heeft (waardoor het strikt genomen niet een coöperatie volgens de Woningwet is). Dat is VrijCoop, een organisatie die investeert in wooncollectieven en de huuropbrengst herinvesteert in nieuwe initiatieven. De twee zuivere coöperaties, Wij_land en De Warren, bevinden zich in hetzelfde stratenblok op IJburg in Amsterdam. Laatstgenoemde laat de nieuwe mogelijkheden van de coöperatievorm het beste zien en is daarom opgenomen in dit boek: toekomstige bewoners bouwen een niet-alledaags wooncomplex met veel gezamenlijke ruimtes en voorzieningen, en hebben verregaande duurzaamheidsambities.

Bezoek aan Grote Markt Oostzijde (Groningen)

De jury liep tegen het probleem aan dat geen van de ingezonden coöperatieprojecten voltooid is. De goede indruk van het eindresultaat, die reglementair vereist is, moest de jury bij de Amsterdamse coöperaties opdoen vanuit artist's impressions, ontwerptekeningen en bouwfoto's. Het Ecodorp Boekel was al verder, maar ook daar waren de woningen nog niet afgebouwd, de buitenruimte nog niet ingericht en de voorzieningen nog niet allemaal aanwezig of in bedrijf. De jury besloot ze toch in de beoordeling mee te nemen, omdat de inspirerende werking hier juist in de vorm van opdrachtgeverschap zit, en niet zozeer in de details van de architectonische en bouwtechnische uitwerking. De ingezonden voorbeelden laten zien welke nieuwe mogelijkheden er zijn ontstaan en wat er nodig is om een coöperatie tot een succes te maken.

Criteria

In totaal kreeg de jury 36 inzendingen ter beoordeling voorgelegd. De selectie van vijf nominaties vond plaats in twee bijeenkomsten, gewoontegetrouw in de Bagagehal van Loods 6 in Amsterdam. Leidraad bij de beoordeling waren in de eerste plaats de drie criteria in de formele 'regeling' voor de Gouden Piramide, waarin is opgenomen dat de jury daar in elk geval bij betreft:

- 1 of het ingediende project in voldoende mate bepaalbaar is om een beoordeling mogelijk te maken van het redelijkerwijs te verwachten eindresultaat;
- 2 de wijze waarop de opdrachtgever vorm en inhoud heeft gegeven aan zijn opdrachtgeverschap en het ontwerp als instrument heeft ingezet;
- 3 het resultaat: de gebruiks-, toekomst- en belevingswaarde daarvan, alsook de bredere maatschappelijke betekenis ervan.

Na de eerste bespreking bleven zestien inzendingen over. Het was maart 2022, de omikrongolf trok door het land. Eén jurylid kon deze eerste bijeenkomst daardoor niet bijwonen. Dit lid vroeg om twee afgevalen inzendingen alsnog terug te halen in de tweede bijeenkomst. Zodoende was precies de helft van de inzendingen op dat moment nog in de race. De meeste daarvan zijn opgenomen in dit boek.

Op deze tweede jurydag kregen vooral het tweede en derde criterium scherper vorm. *Waarvoor* is het ontwerp als instrument ingezet, welke maatschappelijke opgaven adresseert de opdrachtgever? En welke impact of voorbeeldwerking kan van het opdrachtgeverschap worden verwacht op toekomstige initiatieven? Innovatie speelt daarin een rol, de bereidheid om buiten de gebaande paden te treden, maar bijvoorbeeld ook de samenwerking tussen opdrachtgever en ontwerper en de vraag of en hoe ze elkaar tot grotere hoogte stuwten. En als de kwaliteit van het eindresultaat hoog wordt aangeslagen: wiens verdienste is dat dan? Heeft de opdrachtgever er een sterk sturende hand in gehad, of is het vooral te danken aan het vakmanschap van de ontwerper? En hoe houdbaar is het resultaat op langere termijn (voor zover niet bedoeld voor de tijdelijkheid)?

Het Spaarndammerhart in Amsterdam is een voorbeeld van een overtuigende stedenbouw die tot in detail is uitgewerkt. Opdrachtgever Heijmans Vastgoed heeft daar onmiskenbaar een belangrijke rol in gehad. Het bedrijf heeft de ontwerpers zodanig in stelling gebracht dat zij een topprestatie konden leveren. Dat was waarschijnlijk niet gelukt als Heijmans op prijs had moeten concurreren met andere ontwikkelaars. De gemeente Amsterdam heeft dat voorkomen, door de tender zo vorm te geven dat de ontwikkeling werd gegund aan de gegadigde die de hoogste kwaliteit kon leveren.

Andersom moest de opdrachtgever voor de restauratie van de Eusebiuskerk in Arnhem zelf de voorwaarden creëren waaronder de restauratie kon plaatsvinden. Op zichzelf is dat teleurstellend, merkte een jurylid op. Het behoud van een kerk die zo vervlochten is met de stad als deze, zou eigenlijk een vanzelfsprekende publieke verantwoordelijkheid moeten zijn. Zo is echter niet de werkelijkheid, en de stichting Eusebius slaagde erin om een schijnbaar onhaalbare restauratie-opgave toch te realiseren.

Uitersten

Zo vielen in eerste instantie elf van de achttien overgebleven inzendingen af. Mooi, maar minder bijzonder. Knap, maar minder uitdagend. Vernieuwend, maar minder baanbrekend. Er bleven zeven kandidaten voor de nominaties over. Zeven goede kandidaten, waarvan er maar vijf daadwerkelijk genomineerd konden worden. Twee ervan moesten in het zicht van de finish sneuvelen, in een afweging tussen ongelijksoortige grootheden. De groep van zeven bevatte uitersten in schaalniveau. Alle zeven gaven blijk van een aanhoudend hoge ambitie, maar op heel verschillende terreinen.

Twee opdrachtgevers hebben het op de nipper niet gered. Een van beide besloot na de beoordeling door de jury om zich terug te trekken. Praktisch betekent dit alleen dat het project op verzoek van de opdrachtgever niet is beschreven in dit boek. De ander is The British School of Amsterdam, die een monumentaal gevangenisgebouw in Amsterdam-Zuid heeft omgebouwd tot een open onderwijscomplex, met subtiele aanbouwen en zorgvuldige restauraties. Het is een prachtig voorbeeld van herbestemming in plaats van nieuwbouw, waar de school ook voor had kunnen kiezen (hoewel, constateerde de jury, die optie in de regio Amsterdam evenmin eenvoudig is).

Drie van de zeven overgebleven kandidaten (Dorpsbelang Blije, Ecodorp Boekel en Nederlands Auschwitz Comité) hadden één kenmerk gemeen: zonder deze opdrachtgevers was er überhaupt geen resultaat geweest. Deze opdrachtgevers werkten zonder een wettelijk of beleidsmatig vastgelegde verantwoordelijkheid voor een goede omgevingskwaliteit, zonder een noodzaak om bijvoorbeeld nieuwe eigen huisvesting te creëren, maar vanuit een intrinsieke maatschappelijke motivatie. Zij verdienden alle drie een nominatie. Bij de andere twee nominaties was de voorbeeldwerking uiteindelijk doorslaggevend. Trudo bewijst dat sociale woningbouw kan worden uitgevoerd op een bijzondere manier die iets toevoegt aan de omgeving. En Groningen toont aan wat een gemeente voor elkaar kan krijgen als ze de regie over de ontwikkeling van de binnenstad langdurig strak in handen houdt.

Intensiteit

Zo kwam het dat de jurybus op 31 mei en 1 juni achtereenvolgens de volgende projecten aandeed:

- het Nationaal Holocaust Namenmonument in Amsterdam
- de Terp fan de Takomst in Blije
- Grote Markt Oostzijde in Groningen
- Ecodorp Boekel
- Haasje Over in Eindhoven.

Bezoek aan Terp fan de Takomst (Blije)

Gaandeweg raakte de jury onder de indruk van de intensiteit van het opdrachtgeverschap. Vijf 'categoriewinnaars' werden ze in de bus genoemd, allemaal uitblinkend in de reactie op een specifieke maatschappelijke opgave. In Amsterdam het gedenken en blijven leren van een historische rampspoed die voor jonge generaties ver weg lijkt te liggen – al brengt de oorlog in Oekraïne die plotseling weer dichterbij. In Blije het besef van het leven met het water, in het licht van de klimaatopgave. In Groningen de grote revitaliseringsopgave waar veel binnensteden mee te maken hebben. In Boekel de transitie naar een circulaire, energieneutrale en natuur-inclusieve samenleving. En in Eindhoven de noodzaak om betaalbare woningen te bouwen; snel maar wel onderscheidend.

Vijf opdrachtgevers, vijf bestemmingen, vijf sferen. In Amsterdam lazen de juryleden enkele van de meer dan honderdduizend namen. Zij lieten zich verbazen door een verrassende logistieke uitdaging: hoe verzeker je dat metselaars elke baksteen op de juiste plek plaatsen, hoewel de volgorde van metselen een heel andere is dan de alfabetische ordening waarin ze terecht moeten komen? Hoe zorg je dat steeds de juiste stenen aanwezig zijn, als je een minimale hoeveelheid op de bouwplaats wilt opslaan? Een paar uur later in Friesland bewoog de jurybus

Bezoek aan Ecodorp Boekel

zich tussen de schapen door naar het wandelpad bij de Terp fan de Takomst – de opdrachtgever had laarzen met wollen sokken voor de jury klaarstaan. In Groningen volgde de jury de losjes in het Forumgebouw gedrapeerde roltrappen naar het dak, waar ze uitkeek over stad en ommeland, terwijl de opdrachtgever vertelde over de aardbevingen en hoe die het bouwproces compliceerden.

De volgende dag reed de bus naar Brabant, met de eerste stop in Boekel. De jury nam plaats in de tijdelijke behuizing van de collectieve ruimte, en mocht tijdens een klimaat- en diervriendelijke lunch stalen van biobased bouwmaterialen door de handen laten gaan: het glasschuim in de fundering, het brandwerende isolatiemateriaal van gerecyclede spijkerbroeken. Een korte busrit bracht de jury vervolgens in Eindhoven, waar juryleden zichzelf terugvonden in het kabaal van een drukbezette skatehal, nadat ze in Haasje Over de appartementen hadden bezocht van enkele bewoners die hun voordeur gastvrij openden.

In de laatste bus-etappe naar het eindpunt bij station Utrecht Centraal moest de beslissing vallen. Argumenten over en weer leidden niet tot een snel en gemakkelijk gekozen winnaar. Alle vijf de genomineerden zijn 'categoriewinnaars', maar wie daarvan heeft de meest inspirerende prestatie neergezet? Waar gaat de grootste voorbeeldwerking van uit? Een eerste peiling onder de juryleden leverde een gespreid beeld op. Het Ecodorp kreeg op dat moment de meeste stemmen, maar slechts één genomineerde opdrachtgever had bij niemand de voorkeur. Details speelden op. Kanttekeningen gingen zwaarder tellen. Die waren bij elk bezocht project geplaatst, maar ook verklaard.

De genomineerden onderscheidden zich niet van elkaar met hun enorme drive. Die was bij allemaal aanwezig. Op weg naar het eindpunt in Utrecht groeide de jury naar de overtuiging dat de universele waarde van de boodschap uiteindelijk de doorslag zou moeten geven. Die universele waarde kwam, naar het oordeel van de jury, het meest tot haar recht in de projecten van het Nederlands Auschwitz Comité en de Vereniging Ecodorp Boekel. Maar wel op verschillende manieren. Bij het Namenmonument is de architectuur overtuigend ingezet als instrument om de boodschap van verdraagzaamheid invoelbaar te maken. In het Ecodorp is het een breed scala aan innovaties die de boodschap over de toekomst van de planeet concreet maakt.

Finale

Toen gebeurde er iets opmerkelijks. De jury kwam er niet uit. De bus stond al geparkeerd bij Utrecht Centraal. Een volgende peiling, nu tussen de twee laatst overgebleven opdrachtgevers, leverde opnieuw een verdeeld beeld op. Maar nogal wat juryleden brachten hun stem met veel aarzeling uit. De architectonische expressie van het Ecodorp is sterk verbonden aan persoonlijke overtuigingen bij zowel de opdrachtgever als de ontwerper. Enerzijds hoort dat bij deze vorm van opdrachtgeverschap, anderzijds roept de groepering van woningen in cirkels bij de jury weinig enthousiasme op. Het is bovendien nog niet klaar; niet alle innovaties hebben zich al kunnen bewijzen. Aarzeling bij het Namenmonument kwam vooral voort uit de weerstand die het plan had ontmoet in de stad. Enerzijds kende het project een valse start, op een andere en minder geschikte locatie in Amsterdam. Anderzijds heeft het Auschwitz Comité alle stormen doorstaan en het magnifieke ontwerp voluit beschermd. Nooit is ingeleverd op waar het om te doen was.

De jury besloot zichzelf enkele dagen extra tijd te gunnen om de indrukken te laten bezinken en tot een gedragen eindoordeel te komen. De finale beslissing moest volgen in een overleg online. Ook de dagen respijt leverden niet direct een unanieme voorkeur op. Beide opdrachtgevers, het Nederlands Auschwitz Comité en de Vereniging Ecodorp Boekel, wilden met hun project veranderingen teweegbrengen die het project zelf ver overstijgen, en daarom, vanwege die diepgevoelde verantwoordelijkheid, gingen ze tot het uiterste om hun project gerealiseerd te krijgen.

De architectonische kwaliteit van het Namenmonument is onomstreden. Bezoekers dwalen rond tussen de muren met de vele namen. Te midden van de stedelijke hectiek vinden ze er een intieme plek voor herdenking en contemplatie. In Boekel had de innovatiedrift indruk gemaakt. Voor echte veranderingen zijn opdrachtgevers als die in Boekel nodig, die niet weglopen voor het experiment en alle hazenpaadjes weten te vinden die naar hun doel leiden. Maar, zo concludeerde de jury na enige tijd, duurzaam bouwen vraagt inmiddels ook om iets anders. Er zijn honderdduizenden woningen nodig in Nederland; het circulaire, energieneutrale en klimaat- en natuurinclusieve bouwen is toe aan de slag naar woningen en woonmilieus die aantrekkelijk zijn voor een breed publiek. Die slag komt niet van dit ecodorp. Het Namenmonument heeft een tijdloze kwaliteit. Amsterdam heeft het inmiddels omarmd. Qua opdrachtgeverschap heeft het een sterke signaalwerking: een vruchtbare twee-eenheid van opdrachtgever en ontwerper; een opdrachtgever die blijft staan voor een ontwerp waar hij in gelooft en dat hij nodig acht. Daarmee, uiteindelijk toch nog unaniem, wees de jury het Nederlands Auschwitz Comité aan als winnaar van de Gouden Piraamde 2022.

Bezoek aan Nationaal Holocaust Namenmonument (Amsterdam)

Portretten

Genomineerde opdrachtgevers

Portretten van genomineerde opdrachtgevers
Fotografie Annelien Nijland

Jacques Grishaver (voorzitter Nederlands Auschwitz Comité)
Nationaal Holocaust Namenmonument

Ad Vlems (initiatiefnemer)
Ecodorp Boekel

V.l.n.r. Elzo Dijkhuis (senior projectmanager, gemeente Groningen), Bert Popken (concerndirecteur Stadsontwikkeling, Vastgoedbedrijf en Economische Zaken, gemeente Groningen), Niek Verdonk (voormalig stadsbouwmeester, gemeente Groningen)
Grote Markt Oostzijde

V.l.n.r. Tjitske Andringa (voorzitter Vereniging Dorpsbelang Blije e.o.), Harry Feenstra (initiatiefnemer Terp fan de Takomst), Godelieve Kok (projectsecretaris), Marie-Louise Meuris (projectleider)
Terp fan de Takomst

Fieke van den Beuken (projectontwikkelaar Trudo) en Jos Goijaerts (bestuurder en directeur investeringen Trudo)
Haasje Over

Het project van de winnende opdrachtgever:
het Nederlands Auschwitz Comité

Nederlands Auschwitz Comité **Nationaal Holocaust Namenmonument**

Ontwerp Studio Libeskind, Rijnboutt *Planvorming en realisatie* 2006–2021

Juryoordeel

Het Nationaal Holocaust Namenmonument is een plek voor herdenking, bezinning en educatie. Het herinnert aan de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog en aan ieder van de meer dan 102.000 Nederlanders die toen vanwege hun achtergrond zijn omgebracht. Voor huidige en toekomstige generaties is die herinnering een waarschuwing dat onverdraagzaamheid kan uitlopen op oorlogsvoering, en hoe desastreus de gevolgen zijn.

Architect Daniel Libeskind is er wonderwel in geslaagd om die beladen boodschap te materialiseren in een monument. De stenen, de muren, de spiegels, ze roepen precies en tot in detail de intensiteit op die bij zo'n boodschap past. De opdrachtgever verdient lof voor het initiatief om elk van de slachtoffers een persoonlijk herdenkingsteken te gunnen en hij heeft de juiste ontwerper gevonden om hier vorm aan te geven.

De gekozen locatie in Amsterdam leent zich uitstekend voor dit doel, gelegen in de onmiddellijke nabijheid van een drukke stedelijke toegangsweg, maar (mede door het labyrintische ontwerp en de iets verdiepte ligging) daar toch enigszins van teruggetrokken. Een locatie bovendien in de hoofdstad, passend bij de internationale allure van het monument, op een van de plekken waar de deportaties zich hebben afgespeeld.

Het ontwerp is niet geschonden door bezuinigingen of technische beperkingen. Net zomin is het aangetast door de maatschappelijke turbulentie die rondom de bouw ontstond. De aanvankelijk beoogde locatie maakte veel reacties in de stad los en moest daarom worden opgegeven, maar toen eenmaal gekozen was voor de locatie aan de Weesperstraat en Libeskind zijn ontwerp had gemaakt, is het Auschwitz Comité er pal achter blijven staan, ondanks het feit dat de protesten uit de buurt aanhielden. Ook die standvastigheid verdient lof. Een monument van deze orde en een ontwerp van deze kwaliteit rechtvaardigen volgens de jury zo'n opstelling, die bij plannen voor andere publieke bouwwerken al snel te star of te rechtlijnig zou zijn.

De professionaliteit waarmee het Auschwitz Comité te werk gaat, verhult soms dat het slechts bestaat uit een aantal gedreven vrijwilligers die zichzelf een opgave hebben gesteld en tot het uiterste gaan om die opdracht te vervullen. Met groot gemak beweegt het comité zich in de hoogste bestuurlijke kringen. Tegelijk houdt het oog voor de metselaars die alle bakstenen, al die kleine grafmonumentjes, door hun handen hebben laten gaan. Onder begeleiding van het comité hebben zij uiteindelijk een reis naar Auschwitz gemaakt. De gedrevenheid van deze opdrachtgever, de intensiteit van de boodschap die hij overbrengt, de wijze waarop hij een prachtig ontwerp mogelijk heeft gemaakt én heeft beschermd, dat alles heeft de jury tot de overtuiging gebracht dat de Gouden Piramide 2022 toekomt aan het Nederlands Auschwitz Comité.

Het labyrintisch ontwerp nodigt uit tot bezinning en contemplatie

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn meer dan 102.000 Nederlanders vanwege hun achtergrond omgebracht door het naziregime. Joden, Roma en Sinti. Het Nederlands Auschwitz Comité zet zich sinds 1956 in om de nagedachtenis aan de slachtoffers van de Holocaust in ere te houden en te strijden tegen antisemitisme, racisme en uitsluiting. Begin deze eeuw groeide de behoefte om de slachtoffers uit de abstractie van het getal te halen en ieder van hen bij naam te gedenken. In het Nederlands Paviljoen in Auschwitz plaatste het comité een wand met de namen van alle 60.000 Nederlanders die in dat kamp zijn omgekomen. De grote belangstelling daarvoor voedde het idee om een gedenkteken te maken voor alle Nederlanders die zijn vermoord in de kampen of tijdens dodenmarsen (de wrede aftocht uit de kampen die de nazi's op touw zetten toen de capitulatie naderde). Al hun namen moesten vereeuwigd worden, leesbaar en aanraakbaar.

Al snel was duidelijk dat dit monument een plaats moest krijgen in de voormalige Jodenbuurt in Amsterdam. Een eerste idee om het in het Wertheimpark te plaatsen, stuitte op protesten uit de buurt. Daarop volgde een uitgebreid locatieonderzoek en kwam de plek aan de Weesperstraat in beeld, die uiteindelijk is gekozen. Hier stonden tot in de jaren zestig, toen de metrolijn werd aangelegd, tachtig huizen vanwaaruit in de oorlog 240 mensen zijn gedeporteerd.

Daniel Libeskind bood zich aan als architect, na een eerste contact met de voorzitter van het Auschwitz Comité. Geïnspireerd door de Amsterdamse traditie van baksteen-architectuur, bouwde hij het monument op vanuit bakstenen die elk de naam dragen van een slachtoffer. Om ieder individueel slachtoffer identificeerbaar maken, zijn daar de geboortedatum en de leeftijd bij overlijden aan toegevoegd. De bakstenen zijn alfabetisch gerangschikt en vormen samen 500 meter muurlengte. Op die muren zijn spiegelende, roestvrijstalen objecten gebouwd die met elkaar in het Hebreeuws de woorden 'In herinnering' vormen. Volgens Joodse traditie leggen nabestaanden steentjes bij het graf van de overledene. In dit geval kan dat aan de voet van de muur. Die steentjes blijven liggen.

Het heeft uiteindelijk vijftien jaar geduurd voor het Nationaal Holocaust Namenmonument kon worden geopend. Dat is voor een monument uitzonderlijk lang. De oorzaak lag vooral in juridische procedures. Ook na de keuze voor de locatie aan de Weesperstraat bleven buurtbewoners zich verzetten, tot aan de Raad van State toe. De rechtsgang heeft het ontwerp uiteindelijk niet beïnvloed, maar wel de kosten. Het Auschwitz Comité, een vrijwilligers-

stichting, heeft al die tijd nauw contact gehouden op bestuurlijk niveau met de gemeente en de rijksoverheid. Zij waren overtuigd geraakt van het belang en de waarde van het initiatief. Toen het nodig was, schoten zij te hulp en verhoogden ze de toegezegde subsidies. Financiering van het monument kwam ook uit de maatschappij. Baksteenfabrikant Rodruza droeg bij door de bakstenen om niet te leveren en nog steeds kan iedereen een of meer bakstenen adopteren. De gemeente voert het onderhoud en beheer uit, al blijft het monument in eigendom van de opdrachtgever.

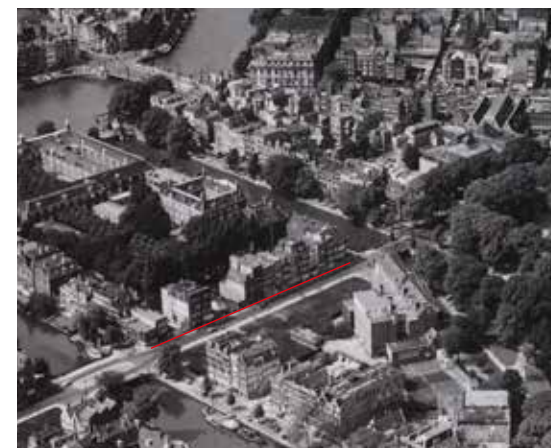
Architectenbureau Rijnboutt vormde als coördinerend en uitvoerend architect de schakel tussen Studio Libeskind in New York en de Nederlandse bouwpraktijk. Het verzorgde zaken als de materialisering, de detaillering en de beplanting, steeds in afstemming met Libeskind. De ontwerpers liepen tegen de nodige technische en ontwerpmatige uitdagingen aan. Zo bleek het technisch niet mogelijk om de platen met de spiegels zonder naden op de muren te plaatsen. Die naden zijn vervolgens zorgvuldig in het ontwerp geïntegreerd, als smalle breuklijnen die verwijzen naar de historische wandaden.

Een andere complicerende factor was de ondergrond, die in de uitgangssituatie niet vlak was en waar tal van kabels en leidingen doorheen lopen. De drukke Weesperstraat aan de ene zijde ligt wat hoger dan de rustige Hoftuin van de Protestantse Diaconie aan de andere zijde. De toegang tot de tuin is gekozen als maatgevend voor de vloerhoogte voor het Namenmonument, dat daardoor een wat verdiepte ligging heeft ten opzichte van de verkeersweg. De gekozen halfverharding op de vloer is niet alleen terughoudend en stemmig qua uitstraling, maar ook waterdoorlatend en makkelijk op te breken. Zo kunnen werkzaamheden aan de vele leidingen onder het oppervlak met relatief weinig verstoring plaatsvinden.

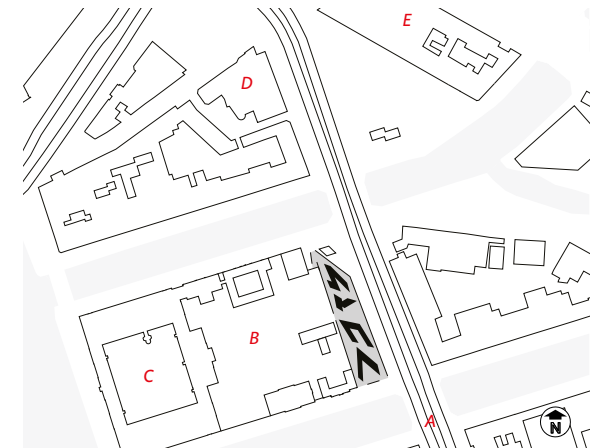
Een anonieme passantenruimte in het hart van Amsterdam is getransformeerd in een betekenisvolle plek. Nabestaanden vinden er een plek ter nagedachtenis aan hun vermoorde familieleden of dierbaren. Schoolklassen, toeristen en andere bezoekers krijgen er gevoel voor de verschikkingen van de Shoah, passerende Amsterdammers werpen er een blik op, en zij allemaal realiseren zich weer dat de vrijheid waarin zij leven nooit vanzelf spreekt.

De spiegelende objecten op de muren vormen samen de woorden 'in herinnering' in het Hebreeuws

Weesperstraat en omgeving net voor de aanleg van de metro, 1960

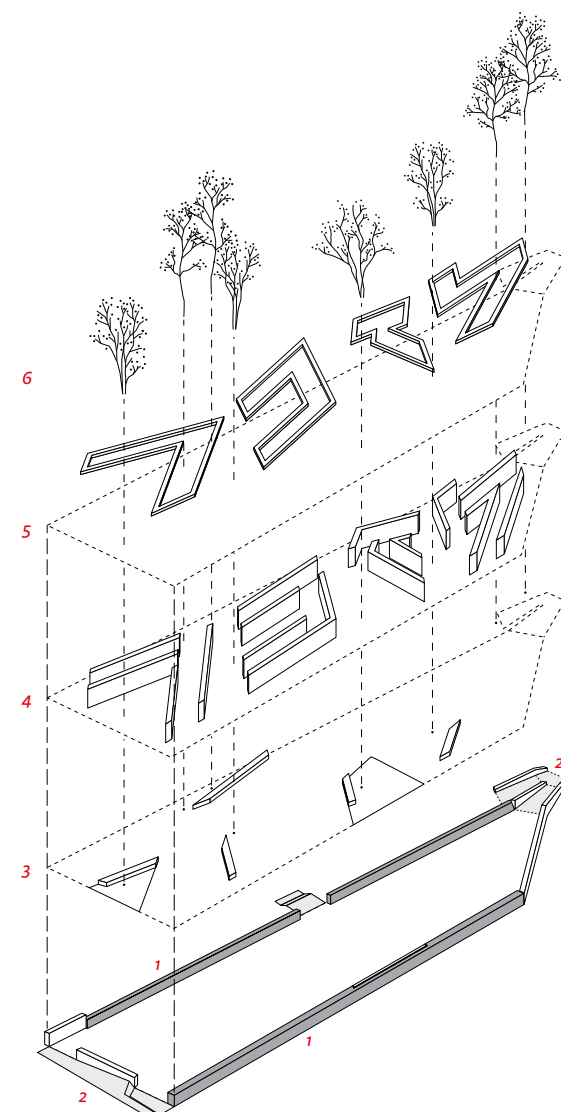

Situatie
A Weesperstraat
B Hoftuin
C Hermitage Amsterdam
D Joods Museum
E Portugese Synagoge

1

- 1 De doodsbeenderenbomen zijn gekozen vanwege hun donkergrijze, diepgegroefde bast en hun transparante kroon
- 2 Het Namenmonument heeft een wat verdiepte ligging ten opzichte van de Weesperstraat
- 3 Noordelijke entree bij het metrostation, met links de trap naar de Weesperstraat en rechts de toegang tot de Hoftuin

2

3

Axonometrie

- 1 hagen
- 2 entrees
- 3 zitplekken
- 4 wanden met naamstenen
- 5 spiegelranden
- 6 doodsbeenderenbomen

- 1 De spiegelende objecten op de bakstenen muren reflecteren de omgeving
- 2 De naamstenen zijn kleine grafmonumenten; volgens de Joodse traditie leggen nabestaanden er steentjes onder

Vereniging Ecodorp Boekel *Ecodorp Boekel*

Ontwerp Van Laarhoven Combinatie Architecten Planvorming en realisatie vanaf 2018

Juryoordeel

De Vereniging Ecodorp Boekel heeft alle registers opengetrokken om een woonbuurt te realiseren die in elk opzicht duurzaam is. Alle voetangels en klemmen die ze op haar pad tegenkwam, heeft ze behendig en kundig onschadelijk gemaakt. Als een duurzame oplossing technisch te realiseren is, liet ze zich niet tegenhouden door juridische, financiële of institutionele belemmeringen. Vanuit die houding blijkt eigenlijk ieder duurzaamheidsprobleem oplosbaar. Die conclusie zet zoden aan de dijk.

Vindingen als de warmte-accu, de fundering van glasschuim en de kalkhennepwanden zijn sprekende voorbeelden van de innovatiedrift die hier aan de dag wordt gelegd. De opdrachtgever heeft bovendien een weg gevonden om alle woningen betaalbaar te houden. Duurzaamheid komt zo ook binnen bereik van mensen met een kleine portemonnee.

De jury ziet niet overal Boekel-achtige ecodorpen verrijzen. De gekozen maatregelen en technieken zijn afgestemd op een woningbouwprogramma aan de rand van een dorp met een kleine tienduizend inwoners op een zandbodem. Bovendien weerspiegelt de vertaling naar een architectonische vorm een meer persoonlijke overtuiging van de bewoners en de architect over de energetische, helende werking van vormen en kleuren op de menselijke geest. Niet iedereen is daar ontvankelijk voor – ook binnen de jury niet. Maar als we persoonlijk commitment willen in het opdrachtgeverschap, als we Nederland gedreven opdrachtgevers toewensen die meer dan alleen rationele overwegingen in hun project leggen, dan moet er ook ruimte zijn voor persoonlijk getinte bouwprojecten als deze. Ze dragen op z'n minst bij aan de diversiteit van het woningaanbod.

Niet iedere techniek is al opschaalbaar, betaalbaar en uitontwikkeld. De jury is met name benieuwd hoe de warmte-accu zal functioneren en of deze een waardevolle bijdrage blijkt te zijn aan het groeiende arsenaal energiesystemen – het systeem was ten tijde van het jurybezoek nog niet in bedrijf. Iedere techniek heeft een proeftuin zoals die in Boekel nodig. Maar circulariteit, biodiversiteit, klimaatadaptiviteit en energieneutraliteit zijn volgens de jury inmiddels zodanig klemmende opgaven, dat toegepaste oplossingen ook de brede woningbouw moeten kunnen inspireren. Daarvoor bestaan meer aansprekende voorbeelden dan het Boekelse, dat sterk verbonden is aan een specifieke leefstijl. Dat neemt niet weg dat het ecodorp vooralsnog uniek blijft in de opeenstapeling van duurzaamheidsoplossingen en het compromisloze karakter van het opdrachtgeverschap. Daar heeft de jury veel waardering voor; anderen kunnen daar een voorbeeld aan nemen.

De woningen zijn al in gebruik genomen, de houten gevelafwerking volgt later in 2022

Ecodorp Boekel biedt een woon- en leefomgeving die volledig circulair, klimaatbestendig, klimaatpositief en natuurinclusief is. Het aantal oplossingen om zover te komen, is aanzienlijk. Deels is teruggevallen op bestaande technieken, deels zijn technieken toegepast die afkomstig zijn uit andere werkvelden, deels gaat het ook om regelrechte innovaties. Het is het resultaat van niet-aflatende inspanningen van een groep burgers die geen genoegen namen met minder en een architect (Huub van Laarhoven) die uit hetzelfde hout is gesneden. Ze lieten zich niet ontmoedigen door financiële en juridische barrières en wisten steeds een weg te vinden om hun doel te bereiken, ook als die weg een hazenpadje bleek te zijn. Zo is dit het enige burgerinitiatief dat valt onder de Crisis- en herstelwet. Dat maakt afwijking van het Bouwbesluit mogelijk.

Het buurtje van 36 woningen aan de rand van Boekel komt voort uit een initiatief van Ad Vlems, die al in 2008 de Vereniging Ecodorp Brabant oprichtte. Deze vereniging maakte een rondgang langs beoogde locaties in Tilburg en Lent, voordat de gemeente Boekel interesse toonde om mee te werken. Tussentijds deed ze Bostel aan, waar driehonderd vrijwilligers meewerkten aan een proefwoning (onder wie een aantal architecten en een bouwexpert van TNO). De kennis die hier is opgedaan, gaf het project in Boekel een vliegende start. Het gerealiseerde Ecodorp draagt bij aan alle zeventien werelddoelen voor duurzaamheid van de Verenigde Naties. Het is daarmee een voorloper in het wereldwijde netwerk van ecodorpen, bestaande uit gemeenschappen die bij elkaar zijn om duurzaam te leven. Dat zijn er tienduizenden.

Bouwmaterialen in Boekel zijn gerecycled of biobased en gemakkelijk herbruikbaar: wanden van kalkhennep tegen magnesiumplaat, een fundering van glasschuim (een restproduct van de glasrecycling), een vloerplaat van geopolymer waarin vliegas, ook een industrieel restproduct, en gebruikt asfalt de plaats innemen van cement. Verwarming komt vanaf het stookseizoen 2022–23 uit een niet eerder toegepaste warmte-accu die 's zomers opgewekte warmte vasthoudt in staalslak. De grootste kabelproducent ter wereld testte een circulaire stroomkabel uit waarin slechts één soort plastic is verwerkt. Er is een meetbaar biodiversiteitsplan, gericht op tien beschermde diersoorten. Jaarlijks beoordeelt een ecooloog of de juiste leefomstandigheden nog aanwezig zijn. Op het terrein bevindt zich een eigen voedseltuin. En dagelijks sijpelen duizenden liters gezuiverd afvalwater de bodem in.

Zo zijn er meer fysieke duurzaamheidsoplossingen te noemen. Maar de ambities strekken zich ook uit tot het samenleven. De gekozen eigendomsvorm laat toe dat alle woningen een prijs hebben onder de huurgrens voor sociale woningbouw. Bewoners vormen samen een vereniging. Die vereniging is een van de twee participanten in weer een andere vereniging die de grond en het vastgoed in bezit heeft. De tweede participant is VrijCoop, een vereniging van wooncoöperaties die de huuropbrengst gebruikt voor investeringen in volgende initiatieven. Dankzij deze vorm kon bij een Duitse bank vrij eenvoudig financiering gevonden worden, nadat de bewoners bot vingen bij diverse Nederlandse banken. Zij beschouwden de opeenstapeling van innovaties als een opeenstapeling van risico's; de Duitse GLS Bank wist uit ervaring dat wooncollectieven vrijwel nooit betalingsproblemen opleveren.

Binnen de bewonersvereniging verloopt de besluitvorming in vijftien thematische 'cirkels'. Alleen als een keuze in de cirkel ook andere cirkels raakt, wordt die aan de orde gesteld in de 'dorpscirkel'. Besluitvorming vindt op deze manier op een zo laag mogelijk niveau plaats. De bewoners noemen dat 'holarchie'. De cirkelvorm is ook terug te zien in de architectuur. De 36 woningen zijn verdeeld in een patroon van drie cirkels. Die vorm is gekozen vanwege de helende, energetische kracht die daar volgens opdrachtgever en architect van uitgaat. In het plan zijn negen kleinere woningen opgenomen (drie per cirkel). Een deel is bedoeld als mantelzorgwoning. Bewoners daarvan ontvangen zorg van medebewoners in het Ecodorp. Twee andere woningen zijn bedoeld voor statushouders. Verder biedt het dorp ruimte voor tijdelijk verblijf in twee door kunstenaars ontworpen boomhutten en is er een atelier voor een artist-in-residence.

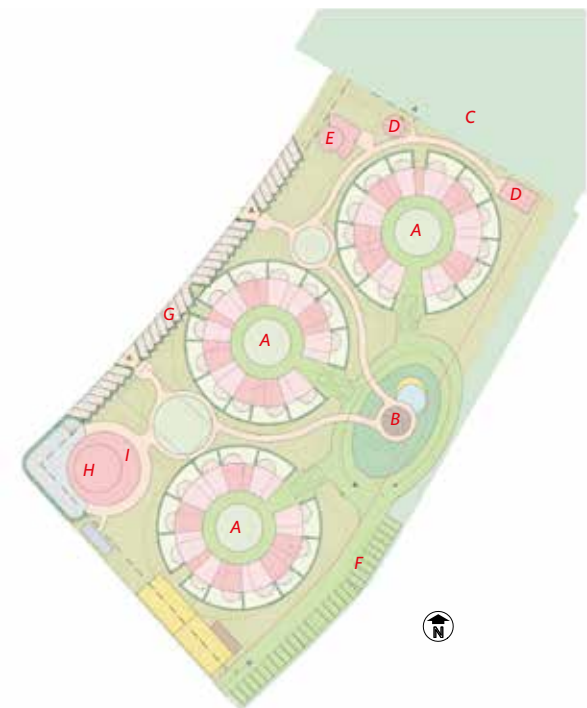
Inherent aan deze organisatie van het opdrachtgeverschap is een langzaam bouwtempo. Bewoners besteden minstens twee dagen per week aan de ontwikkeling van het dorp. Het oplevermoment is diffuus geworden; de eerste woningen waren al bewoond in de winter van 2021–22, toen de warmte-accu nog niet functioneerde. Ten tijde van het jurybezoek (voorjaar 2022) was de houten afwerking nog niet aan de buitengevel bevestigd en de bouw van een gemeenschappelijke ruimte, rondom de warmte-accu, moest nog beginnen. Het vraagt om improvisatie – maar dat is deze opdrachtgever toevertrouwd.

Ecodorp Boekel in aanbouw. De bouw van de warmte-accu (linksonder) is net begonnen, eind 2022 wordt deze in gebruik genomen.

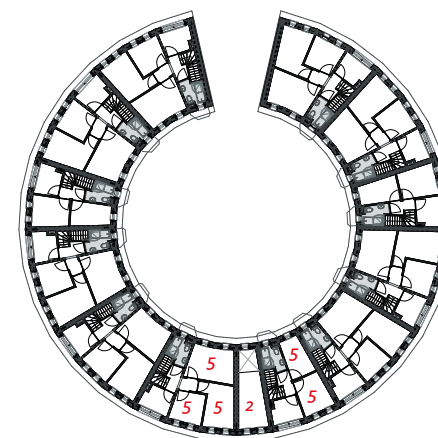
Situatie

- A Cirkel met twaalf woningen
- B Ecologische zwembijver
- C Voedseltuin
- D Boomhut
- E Artist-in-residence
- F Groene parkeerplaatsen (voor incidenteel gebruik)
- G Parkeerplaatsen met oplaadpunten
- H Warmte-accu
- I Buurthuis/educatiecentrum (nog te realiseren)

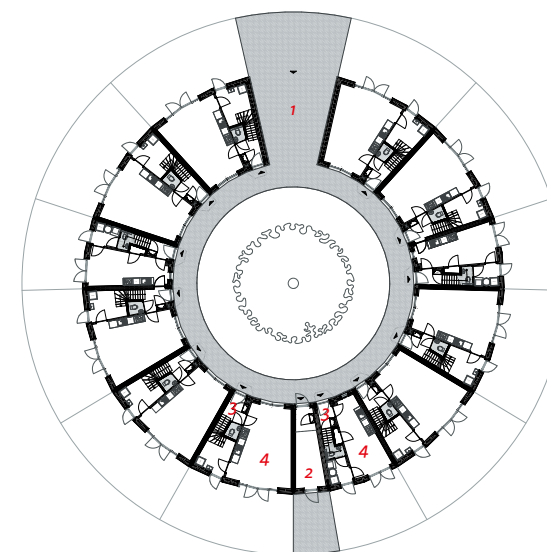

Uitzicht vanaf een van de twee boomhutten

Eerste verdieping

Begane grond

- 1 entree binnenplaats
- 2 gezamenlijke berging/installaties
- 3 entree
- 4 vrij indeelbare leefruimte
- 5 slaapkamer

1

- 1 Wanden van kalkhenep tegen magnesiumplaat
- 2 Vloer van geopolymer met daarop houtskeletbouw
- 3 Warmte-accu in aanbouw
- 4 Houten verdiepingsvloer (kruislings verlijmd vuren hout) met wanden van kalkhenep tegen magnesiumplaat
- 5 Fundering en isolatielaag van glasschuim

2

3

4

5

Gemeente Groningen **Grote Markt Oostzijde**

Ontwerp diverse architecten *Planvorming en realisatie* 2003–2021

Juryoordeel

De opening van het hotel aan de Grote Markt in 2021 markeerde het einde van een twintigjarige gebiedsontwikkeling in het hart van Groningen. Al die tijd voerde de gemeente zelf de regie. Het aanhoudende en actieve karakter van die regie dwingt respect af, zeker omdat het project niet op zichzelf staat. Al veel langer werkt Groningen gestaag aan een levendige, vitale, autovrije binnenstad. Dit project is daar een volgende en majeure stap in. De jury ziet niet zozeer de vernieuwde oostwand van de Grote Markt, maar vooral de Nieuwe Markt daarachter als de belangrijkste winst van het optreden van de gemeente als opdrachtgever. Dat is een nieuw gevormde stedelijke ruimte, die zich in de reeks Groningse pleinen manifesteert als cultuurplein, met het vrij toegankelijke cultuurcentrum Forum in de hoofdrol.

Hier bewijst de gemeentelijke regie zich het meest overtuigend. De architectuur is eigentijds en afwisselend, dankzij het Forum en een nieuw opgetrokken pleinwand (de zuidzijde) waar de gemeente het aandurfde te werken met architecten die fris van de Academie van Bouwkunst kwamen. De gemeente ontwierp zelf de inrichting van de openbare ruimte. Over de architectonische samenhang aan de oostwand van de Grote Markt is de jury minder enthousiast. De in het beeldkwaliteitsplan beoogde verticale geleding is in het resultaat weinig herkenbaar.

De samenhang in architectonische expressie aan de Nieuwe Markt én in de fasering van het geheel was mogelijk doordat de gemeente actief en in een vroeg stadium grond en vastgoed aankocht. De kwaliteit van de binnenstad was het financiële risico waard. Bovendien waren de aansturing en de architectonische supervisie in handen van een klein aantal personen die zich langdurig aan het project verbonden. Zij vonden telkens een uitweg in de stormen die over het project heen trokken: de kredietcrisis, de aardbevingen. Wel lijkt de aandacht voor duurzaamheid wat te zijn ondergesneeuwd – de plannen lijken de afgelopen tien, twintig jaar amper te zijn meegegroeid met het toenemende duurzaamheidsbesef.

Het project wist zich steeds verzekerd van voldoende politiek draagvlak. Die kwam deels voort uit een zorgvuldig opgebouwde maatschappelijke steun. De samenleving had inbreng in alle belangrijke ontwerpbeslissingen. De wijze waarop was zwaarder naarmate de keuze substantiëler was. Hoewel de discussie in de stad intensief bleef, vooral rond het Forum, heeft de jury de indruk dat het resultaat in alle lagen van de stedelijke samenleving is geland. Ook omliggende straten en panden hebben er een impuls door gekregen. Het opdrachtgeverschap van de gemeente getuigt van veel gevoel voor de stad en bovendien van een indrukwekkend uithoudingsvermogen.

Doorzicht naar Forum vanaf Grote Markt (Naberstraat)

Een ogenschijnlijk simpele ingreep staat aan de basis van een spectaculaire ontwikkeling in de binnenstad van Groningen. De bebouwing aan de oostzijde van de Grote Markt is bijna twintig meter naar voren geschoven, in lijn met de gevel van de Martinitoren. Een reeks naoorlogse gebouwen met een beperkte publieke functie heeft plaatsgemaakt voor nieuwbouw met een aantal horecagelegenheden. De Grote Markt won er haar historische beslotenheid en grandeur mee terug en aan de achterzijde van deze bebouwing ontstond door de opgeschoven gevellijn extra ruimte. Door de daar aanwezige parkeergarage ondergronds te brengen, creëerde de gemeente een nieuw plein: de Nieuwe Markt. Met het spraakmakende Forum als veelzijdig cultuurgebouw centraal aan dit plein is de publieksstroom verzekerd. Aan de zuidelijke pleinwand bood de gemeente jonge architecten de kans om zich te laten zien.

De hele operatie nam ongeveer twintig jaar in beslag. Al die tijd hield de gemeente de regie stevig in handen. Die regie kreeg niet in de laatste plaats vorm in een voortdurende en intensieve communicatie met de stad. Groningers en andere geïnteresseerden kregen een stem in de ontwikkeling van dit gevoelige deel van de stad, hun gezamenlijke ‘huiskamer’. Dat gebeurde al in 2001 via het ‘Grote Markt Forum’ (niet te verwarren met het Forumgebouw), een adviesgroep van zo’n vijftig personen met qua achterban en deskundigheid een heel verschillende achtergrond. De opgeschoven gevel aan de oostwand en het nieuwe plein kwamen toen al in beeld. Een andere mijlpaal was de ontwerprijstvraag voor het Forumgebouw. Zeven architectenbureaus van naam maakten een ontwerp. In de Martinikerk werd van elk ontwerp een maquette opgesteld. Vier jury’s mochten hun voorkeur uitspreken: een jury van alle stemgerechtigde Groningers, een jury van basisschoolleerlingen, een vakjury en een internetjury waaraan iedereen deel kon nemen. Het sculpturale ontwerp van NL Architects won ze alle vier. In totaal werden meer dan 21.000 stemmen uitgebracht.

Gemeentelijke regie kreeg verder vorm via een actief aankoopbeleid. Publieke investeringen zijn volgens de gemeente een absolute noodzaak om binnenstedelijke plekken die niet goed functioneren te activeren. Ze ging daarmee een serieus financieel risico aan, maar verschaftte zichzelf wel een sterke positie. Ze kon voorwaarden stellen bij doorverkoop aan marktpartijen. De grond onder het huidige Merckt bijvoorbeeld, het gebouw op de hoek van de Grote Markt, werd verkocht aan een ontwikkelaar (MWPO) die via een meervoudige ontwikkelcompetitie is geselecteerd. Opnieuw spraken zo’n 20.000 stemmers een

voorkeur uit. Merckt kreeg verreweg de meeste stemmen van het publiek en de hoogste score van de vakjury.

Voor de bebouwing aan de zuidzijde van de Nieuwe Markt was niet meteen voldoende belangstelling vanuit de markt. De gemeente wilde met de invulling van deze pleinwand niet wachten tot het Forum klaar was en kocht de grond daarom zelf aan. Ze besloot het ontwerp van de vier kavels te gunnen aan jonge architecten, onder begeleiding van architectenbureau DAAD. De gemeente zelf richtte op de Nieuwe Markt de openbare ruimte in. Wat opvalt bij het betreden daarvan, is het ontbreken van geparkeerde fietsen, ondanks de entree van een publiekstrekker als Forum. De fietsenstalling is onder het plein aangelegd en op het plein zelf ontbreken palen, blinde muren en andere logische plekken om een fiets tegenaan te zetten. Verlichting is geïntegreerd in de gevels.

Aan de oostwand van de Grote Markt was een beeldkwaliteitsplan (opgesteld door Müller Reimann Architekten) de drager van de architectonische samenhang. Een bijzondere positie is hier weggelegd voor de sociëteit van Vindicat. Met deze studentenvereniging was afgesproken dat het oude sociëteitsgebouw pas zou verdwijnen als het nieuwe was opgeleverd. Het was daardoor de eerste oplevering in het hele project, totstandgekomen tijdens de kredietcrisis; reden waarom ook hier de gemeente de rol van ontwikkelaar op zich nam. De sociëteit is één kavel opgeschoven – nog steeds met de kenmerkende jeneverreclame op het dak.

Gedurende het hele proces bewaakte de voormalige stadsbouwmeester als supervisor de ontwerp kwaliteit. Ook andere personen en partijen waren langdurig betrokken. Dat kwam de continuïteit ten goede. Die werd een aantal maal op de proef gesteld. De kredietcrisis was zo’n periode, het onverwachts wegvallen van een omvangrijke subsidie en natuurlijk de aardbevingsproblematiek. De bouwtechnische constructie van het Forum moest kort na de start van de bouw alsnog worden verstevigd. Al verrichte bouwwerkzaamheden moesten opnieuw worden gedaan. Die hobbels is genomen met hulp van expertise uit Nieuw-Zeeland en compensatiegeld van het Rijk. Zo is Groningen nu een nieuwe publieke ruimte en een herstelde Grote Markt rijker – een grote stap in de al veel langer lopende ontwikkeling naar een aantrekkelijke, vitale, autovrije binnenstad.

Oostzijde Grote Markt, met links de oostwand van de Grote Markt en rechts de Nieuwe Markt met het Forum

Stedenbouwkundige situatie, oud (links) en nieuw

- A Stadhuis
- B Grote Markt
- C Martinikerk
- D Naberstraat
- E Nieuwe Markt
- F Forum
- G Popkenstraat

1

3

- 1 Nieuwe Markt met Forum
- 2 Zuidzijde Nieuwe Markt met architectuur van Erik Roerdink, Klaas Jan Geertsema en Ben van der Meer; het ontwerp van Buddy de Kleine is nog niet gerealiseerd
- 3 Nieuwe Markt gezien richting Popkenstraat
- 4 Popkenstraat met parkeergarage voor de transformatie
- 5 Entree fietsenkelder gezien vanuit de Popkenstraat; de nieuwbouw links is ontworpen door Van Ringen Architecten

2

4

5

- 1 De oostwand van de Grote Markt met v.l.n.r. de Martinitoren, studentensociëteit Vindicat (architectuur: De Zwarte Hond), The Market Hotel (Müller Reimann Architekten) en Merckt (Powerhouse Company)
- 2 Oude situatie oostwand
- 3 Merckt bij de knik in de entree van de Grote Markt vanaf de Poelestraat, ontstaan door de verschoven gevellijn van de oostwand
- 4 Studentensociëteit Vindicat kort na oplevering

Vereniging Dorpsbelang Blije e.o. *Terp fan de Takomst*

Ontwerp Observatorium Planvorming en realisatie 2016–2022

Juryoordeel

Alleen al het idee baart opzien – een dorp dat zijn relatie met het omliggende landschap wil herstellen en landschapskunst inzet als middel daartoe. Het resultaat kan zich moeiteloos meten met land-art-objecten die onder een meer doorgewinterd opdrachtgeverschap tot stand zijn gekomen. Wat de jury vooral trof, was de overtuiging waarmee de Vereniging Dorpsbelang Blije e.o. het eigenaarschap over het idee terug in handen nam, nadat het vermalen dreigde te worden in de raderen van het publieke procesmanagement.

In de vereniging was de nodige professionaliteit aanwezig in de vorm van onder meer ecologische kennis, weg- en waterbouw en ook opdrachtgeverschap over bouwprojecten. Toch is het inspirerend om te zien wat een gezelschap vrijwilligers in een bescheiden dorp voor elkaar kan krijgen als het de krachten bundelt en besluit veel tijd en energie te steken in het verwezenlijken van zo'n idee. De vereniging wist de nodige partners aan zich te binden, kwam tot een creatieve deal met Rijkswaterstaat en ging niet over één nacht ijs bij de keuze van een ontwerper. Dat laatste betaalde zich terug in een bijzondere samenwerking met de ontwerper, een Limburgse Rotterdammer die zich ook na voltooiing aan het project heeft verbonden.

Deze kunstenaar, Ruud Reutelingsperger, werkte het concept uit dat van de dorpsvereniging zelf afkomstig was: de aanleg van een nieuwe terp in het kwelderlandschap achter de zeedijk. De terp biedt zonder meer een bijzondere ervaring, ook door de wandeling ernaartoe. Het is aangenaam dat de ervaring op geen enkele manier wordt gestuurd of ingevuld door uitleg op bijvoorbeeld informatiepanelen. Toch had de grotere betekenis van het kunstwerk volgens de jury sterker in het ontwerp verwerkt kunnen worden. De korte ronde palen met namen van dorpsbewoners doen af aan de universele boodschap over het leven met het water en de gevolgen van de klimaatverandering die ook in het kunstwerk vervat zijn. De circulaire constructie met in Harlingen gevonden overvloedige meerpalen is mooi, maar de bovenlokale boodschap van de terp zou verder aan kracht winnen als de oorspronkelijke herkomst van het hout bij het verhaal betrokken wordt; vermoedelijk was dat Indonesië, waar het verdwijnen van regenwoud bijdraagt aan klimaatverandering.

De vereniging Dorpsbelang Blije e.o. wilde de terp in de eerste plaats om het gevoel van collectiviteit en het besef van plaats bij de bewoners zelf te versterken, niet zozeer om toeristen te trekken, en dat is te prijzen. Het is de combinatie van actief, eigenzinnig, lokaal opdrachtgeverschap en de relevantie die het lokale ver te boven gaat, waarmee de Terp fan de Takomst de nominatie voor de Gouden Piramide verdiende.

De nog onafgebouwde Terp fan de Takomst aan de Friese Waddenkust

In de loop van de eeuwen kwam het Friese dorp Blije steeds verder van de Waddenzee af te liggen. Blije is een terpdorp. Van oorsprong is het gebouwd op een kunstmatige ophoging in een gebied waar de Waddenzee vrij spel had. Die geregelde overstroming was met de aanleg van de zeedijk verleden tijd. Buitendijks bleef aan- en afstromend zeewater vruchtbaar slik afzetten. Boeren namen dit land in productie door in de drassige grond greppels te graven en met de afgegraven grond akkers op te werpen. Zo ontstond het huidige kwelderlandschap. Toen aan het eind van de twintigste eeuw een einde kwam aan deze vorm van landaanwinning en de waddennatuur voorrang kreeg, lag Blije op meer dan drie kilometer van de vloedlijn.

Als het aan de inwoners van Blije ligt, bepaalt de relatie met de Waddenzee niet alleen het verleden, maar ook de toekomst van het dorp. Het heeft zich altijd een waddendorp gevoeld. Nu, op zoek naar nieuwe culturele en economische dragers in een tijd waarin het leven met het water weer aandacht vraagt, ontstond de roep om weer ‘te wonen, werken en leven met het gezicht naar de Waddenzee toe’. Zo formuleerde de Vereniging Dorpsbelang Blije e.o. het in de Dorpsvisie van 2011, en het gaf er meteen een concrete invulling aan. In het buitendijkse gebied zou een beleevingsplek moeten komen in de vorm van een terp: de Terp fan de Takomst.

Die staat er nu, als een plek van verwondering, bespiegeling en beleving in de kwelder – een lus van afgedankte meerpalen met een top op gelijke hoogte, maar de hoogte van de grond waar ze in staan loopt met de cirkelvorm mee op. Vanaf de zeedijk lonkt de terp als een landmark diep in de kwelder, te bereiken na een wandeling van anderhalve kilometer – althans: buiten het broedseizoen en als hoogwater de terp niet omspoelt, hetgeen gemiddeld een paar keer per jaar gebeurt. De wandeling is onderdeel van de landschapsbeleving. De opdrachtgever hield daarom vast aan een flinke afstand vanaf de zeedijk, hoewel sommige partijen om praktische redenen een korte afstand bepleitten.

Op de terp zelf volgt het wandelpad het patroon van de palen. Het komt uit op een hoogte van ongeveer vier meter. Daar is de bezoeker overgelaten aan zichzelf en haar of zijn gedachten. Op kleine ronde paaltjes aan de buitenring zijn namen van dorpsbewoners aangebracht, om de herstelde band tussen dorp en landschap te symboliseren. De grond is afkomstig van het omliggende land, onder meer door een aangrenzend terrein te verdiepen. Daardoor kon een ecologisch proefveld worden ingericht naar een idee van Rijkswaterstaat. Er vindt daar onderzoek plaats naar de ontwikkeling van de biodiversiteit in een kwelder zonder aangelegde greppels.

Om zover te komen, had de dorpsvereniging een flinke omweg nodig. Blije telt nog geen duizend inwoners. Zo’n tachtig procent is lid van de vereniging. Maar uit contributies kan niet veel gefinancierd worden. Ook geen voorfinanciering bij een subsidie waarvan een gedeelte pas na afloop wordt uitgekeerd, laat staan kapitaal dat de initiatiefnemer zelf moet bijleggen. En de beoogde locatie is geen eenvoudige. Het kwelderlandschap is Natura 2000-gebied, wat concreet betekent dat er ook een ‘Natuurtoets’ geleverd moet worden. Bij de vereniging is veel kennis aanwezig van het gebied, de natuur en de waterbouw (met name in de persoon van Harry Feenstra, die het concept van de nieuwe terp bedacht), maar daarmee is de vergunning nog niet geregeld.

De dorpsbewoners gingen op zoek naar inbedding. Een eerste en belangrijk aanknopingspunt was Sense of Place. Dat was een initiatief van Joop Mulder, grondlegger van het Oerolfestival en in 2021 plotseling overleden. Hij wilde de kwaliteit van het Waddengebied ook vanaf het vasteland onder de aandacht brengen en zette daarvoor een reeks culturele landschapsprojecten op. Er kwam een projectgroep met zes partijen. Deze groep selecteerde uit drie kandidaten de ontwerper: Ruud Reutelingsperger van het kunstenaarscollectief Observatorium. De verantwoordelijkheid voor de uitvoering kwam eerst bij Sense of Place te liggen en vervolgens bij de provincie. Die stappen brachten extra proceskosten met zich mee en betekenden tijdverlies – een aantal voorbereidende werkzaamheden dreigde opnieuw te moeten gebeuren. De inbedding die werd gezocht, leek het plan te smoren.

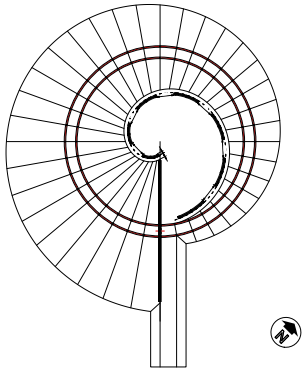
Kort nadien trok Dorpsbelang Blije het initiatief naar zich terug. In die constellatie waren de kosten beter te overzien en waren vergunningverleners sneller bereid om mee te denken en mee te werken. Het opdrachtgeverschap werd vrijwilligerswerk. De gemeente Noardeast-Fryslân bleek bereid om kosteloos een directievoerder ter beschikking te stellen. Landschapsorganisatie It Fryske Gea bleef aangesloten en is nu formeel eigenaar en beheerder van de terp. Dorpsbelang Blije, It Fryske Gea en Reutelingsperger vormen nu samen de beheergroep. Dat de ontwerper daaraan deelneemt zegt iets over de bezieling in de samenwerking tussen opdrachtgever en ontwerper.

De Terp van de Takomst ligt buitendijks, midden in het kwelderlandschap

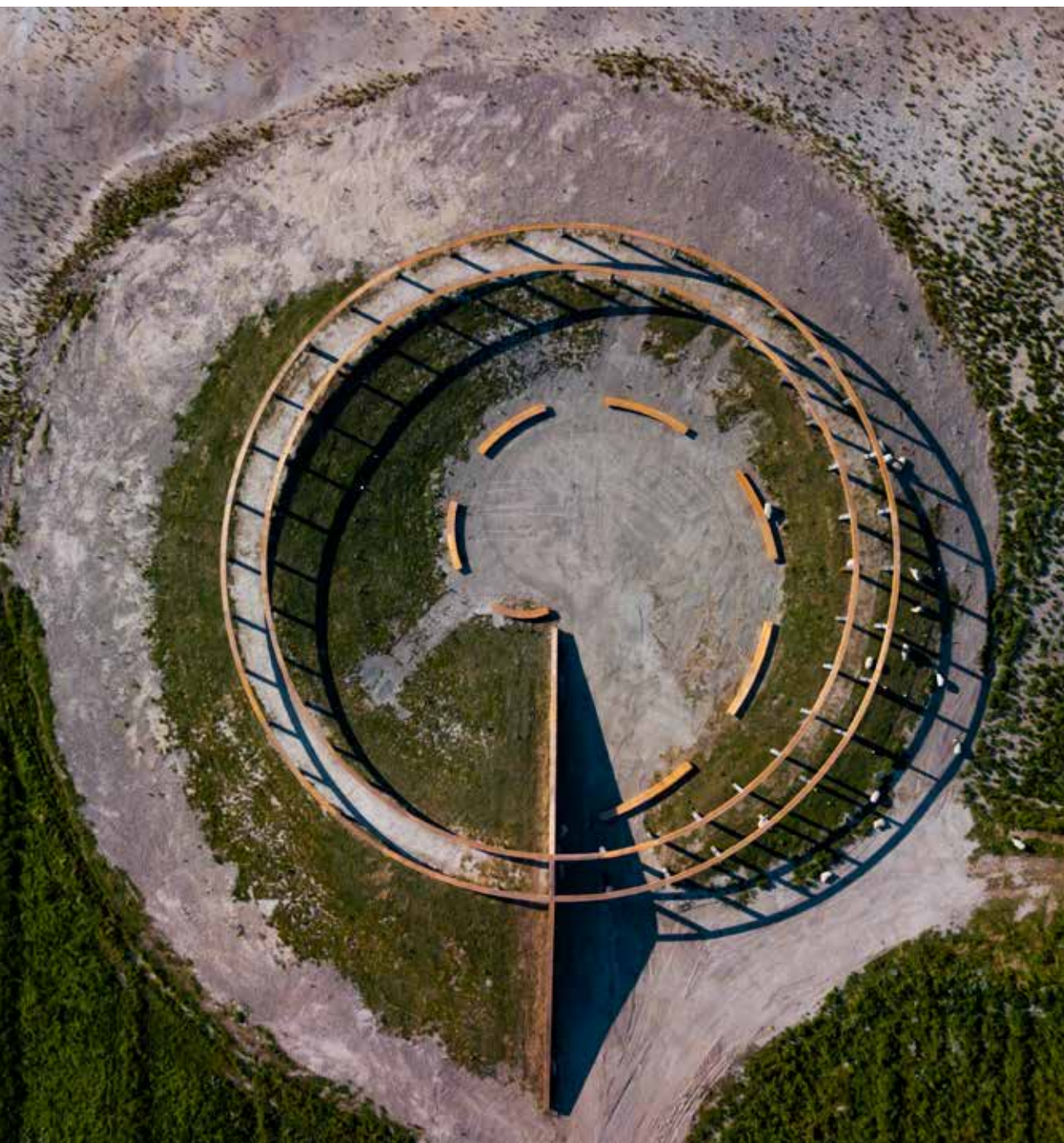

De gemeente Ferwerderadeel in 1853; de vloedlijn ligt dichterbij de dijk dan tegenwoordig

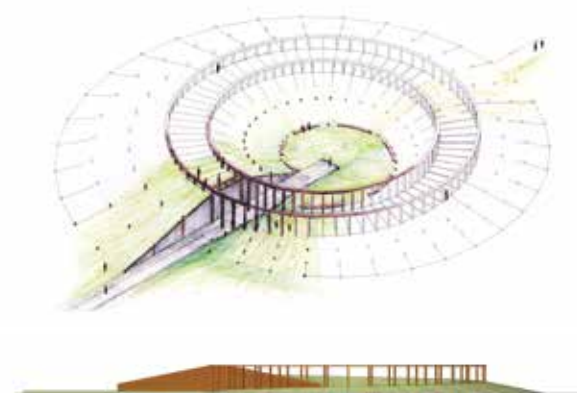

Bovenaanzicht

Satellietfoto
A Terp fan de Takomst
B Blije

1

Perspectief en zijaanzicht

2

3

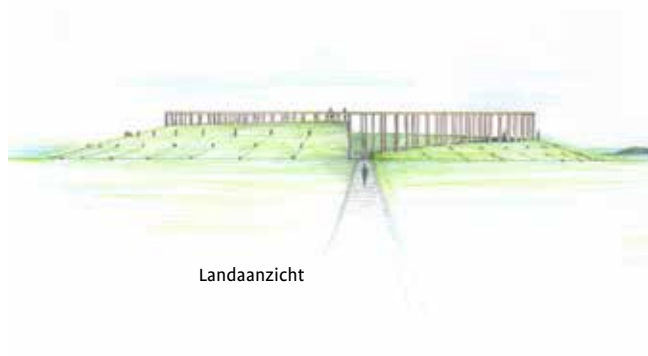
- 1 In het hart van de terp staan zeven banken
- 2 De terp met op de voorgrond het ecologische proefveld naar een idee van Rijkswaterstaat
- 3 De entree van de terp

1

2

- 1-2 Toegangshek aan de dijk bij incidenteel hoogwater en in de normale situatie
 3 Enkele keren per jaar omspoelt hoogwater op de Waddenzee de terp (hier nog onafgebouwd)

3

Woningcorporatie Trudo *Haasje Over*

Ontwerp VMX Architects *Planvorming en realisatie* 2017–2021

Juryoordeel

Betaalbare woningen bouwen op een bijzondere manier. Het complex Haasje Over laat zien dat het kan. Opdrachtgever Trudo heeft het gepresteerd door optimaal in te spelen op de stedenbouwkundige context van Strijp-S en de specifieke woonwensen van met name jongeren, die hier een interessante woonomgeving vinden. De corporatie heeft zelf stevig de hand gehad in het creëren van die context. Het bijzondere karakter en de relatief korte looptijd van dit woningbouwproject waren mogelijk dankzij een langdurige gebiedsontwikkeling die de gemeente Eindhoven, VolkerWessels en Trudo met grote consistentie hebben uitgevoerd.

Het concept van Haasje Over spreekt sterk tot de verbeelding. Het besluit om de bmx- en skatehal te behouden ging ten koste van de ontwikkelingsruimte en was in die zin een offer, maar belangrijk voor de identiteit van Strijp-S. De reductie van de ontwikkelingsruimte is opgevangen met een bouwtechnisch en architectonisch kunststukje: de brug met maisonnettes in een hofvorm boven de skatehal. De tweede brug naar de daktuin van het gebouw Anton versterkt dit concept. Het offer is bovendien relatief, want via de introductie van het vernuftige exploitatiemodel Slimmer Kopen heeft de corporatie zichzelf in de positie gebracht dat het economisch voordeel heeft bij investeringen in de leefomgeving en het waardebehoud van onroerend goed dat daaruit volgt.

De woningen zijn klein, passend bij de doelgroep van de starters. Dat wordt in de hoogbouw gecompenseerd door de riante plafondhoogte van 3,5 meter en de gouden greep van een zitvenster over de gehele hoogte. Ook het benutten van de tweede en derde bouwlaag voor stallings- en bergingsruimte is een goede zet, omdat het uitzicht hier minder panoramisch geweest zou zijn. Deze ruimte zou wel aangenamer zijn geweest als er daglicht binnen zou vallen. Zo maken ook andere gezamenlijke binnenruimtes een wat benauwde, al te sobere indruk. Verder is afgezien van buitenzonwering of een koelsysteem voor warme dagen. Natuurlijk, het moet uit de lengte of uit de breedte komen, zeker bij sociale woningbouw, maar naar het oordeel van de jury is net te veel ingeteerd op het binnenklimaat, zeker voor een complex van appartementen zonder eigen buitenruimte.

Nederland staat voor een enorme woningbouwopgave die voor een groot deel moet worden gerealiseerd in de bestaande steden. Vooral aan starterswoningen bestaat een dringende behoefte. Alleen al met Haasje Over heeft Trudo in een paar jaar tijd 185 woningen aan de voorraad toegevoegd, woningen die bovendien een bijzondere kwaliteit vertegenwoordigen. Starters die zich thuis voelen in de stad vinden hier een woonplek uit duizenden. Kanttekeningen bij het binnenklimaat nemen die indruk niet weg. Trudo laat zien hoe woningbouw niet alleen cijfermatig, maar ook kwalitatief een toegevoegde waarde kan hebben, en is daarmee een inspirerend voorbeeld voor iedereen in Nederland die bij de woningbouw betrokken is.

Haasje Over met rechts maisonnettes boven de skatehal en links de luchtbrug naar gebouw Anton

Na jaren van investeren in de reactivering van industrieel erfgoed kon woningcorporatie Trudo de aandacht op Strijp-S verleggen naar nieuwbouw. Het voormalige Philips-terrein in Eindhoven heeft zijn plek in de stad gevonden. Samen met de gebiedspartners VolkerWessels en de gemeente is Trudo erin geslaagd om een creatieve, energieke, ondernemende *urban culture* tot stand te brengen, het soort omgeving dat ontbrak in Eindhoven en waar wel behoefte aan bestond. Op het centraal gelegen driehoekige deelterrein dat Trudo verwierf, kregen karakteristieke gebouwen als het Klokgebouw, het Ketelhuis en de Machinekamer publieke functies. De buitenruimte van het Ketelhuisplein werd ingericht en geprogrammeerd. Tijdens de Dutch Design Week is dit nu een van de centrale locaties. In de monumentale fabrieksgebouwen Anton en Gerard zijn appartementen gebouwd. Een fabriekshal zonder erfgoed-status kreeg een tijdelijke bestemming als bmx- en skatehal.

Die fabriekshal speelt een cruciale rol bij de bouw van Haasje Over. Dat is een van de twee nieuwe woontorens waarmee Trudo een vervolg geeft aan de gebiedsontwikkeling; de andere is de groene Trudo Toren, zo'n 200 meter verderop. Beide zijn ongeveer 70 meter hoog. Van de twee reageert Haasje Over in zijn ontwerp het meest direct op de industriële omgeving. Dat zit in de strakke vormtaal, de oranjebruine kleur, het onafgewerkte beton en zichtbare leidingen, maar vooral in de bruggen aan twee kanten. Ze refereren aan de loopbruggen en leidingstraten van het oude fabriekscomplex.

Met een van die bruggen springt Haasje Over over de skatehal heen. Dat was niet van meet af aan de bedoeling. Oorspronkelijk was het idee om de hal na beëindiging van het tijdelijke gebruik te slopen. Maar de *urban sports* sloegen zodanig aan, dat ze onmisbaar werden voor de stedelijke cultuur die op Strijp-S juist werd gezocht. Samen met onder meer aannemer Stam & De Koning (onderdeel van VolkerWessels) ging Trudo op zoek naar een bouwconstructie waarmee een deel van het woningbouwprogramma op een brede brug over de hal heen gebouwd kon worden. Pas toen dat haalbaar en realistisch bleek, is een architect aangezocht. Dat werd Don Murphy van VMX, die veel gevoel bleek te hebben bij de industriële context. Hij stelde voor om ook een tweede brug te maken, een slankere brug op grotere hoogte die de oversteek maakt naar de daktuin van het gebouw Anton. Bewoners van Haasje Over kunnen zo van het groene dak profiteren, en bewoners van Anton van een collectieve ruimte in Haasje Over, waar de brug direct op aansluit.

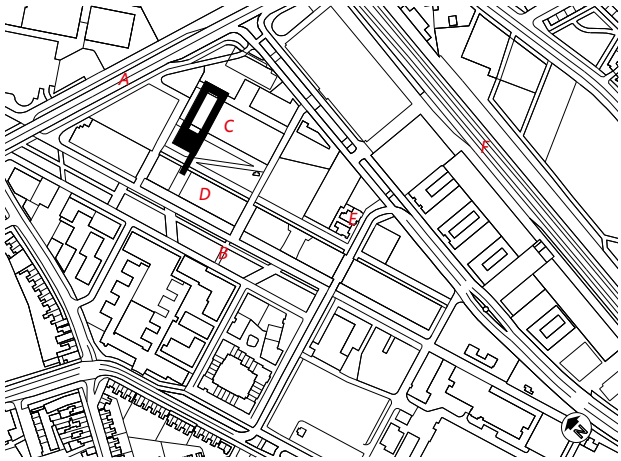
In totaal telt het complex 185 woningen, allemaal in de sociale huursector. Met zo'n vijftig vierkante meter zijn ze relatief klein. Bij de 137 lofts in de toren staat daar tegenover dat ze 3,5 meter hoogte hebben, genoeg om desgewenst een extra vloer in te bouwen als berg- of slaapruijme. Ze bieden bovendien een riant uitzicht over de stad, vanuit vensters die vrijwel de gehele hoogte van de woning bestrijken. De eerste en tweede verdieping zijn in gebruik als fietsenstalling en berging. In de plint bevinden zich commerciële functies, die bijdragen aan de stadse atmosfeer. Op de brug over de skatehal zijn maisonnettes gebouwd. Ze zijn gegroepeerd in een hof op hoogte, ontsloten vanaf de binnenzijde, zodat de gevels aan de buitenkant aan alle kanten strak konden zijn. Het binnenterrein van het hof is open, dat wil zeggen dat het direct zicht biedt op het dak van de skatehal – constructief is dit dak te zwak om het te vergroenen. Op het dak van de maisonnettes zelf ligt wel sedum en op het dak van de woontoren is een 'powernest' met zonnepanelen en windmolens geïnstalleerd.

Minder zichtbaar, maar zeker zo bepalend voor het opdrachtgeverschap van Trudo is het financiële model. Corporaties mogen in principe alleen bouwen voor de sociale huur. Trudo vergroot de financiële mogelijkheden via een systeem van 'Slimmer Kopen'. Woningzoekenden krijgen de mogelijkheid om een woning te kopen met een flinke korting op de marktwaaarde. Zodra ze weer vertrekken, in veel gevallen met een hoger inkomen dan bij aankoop, heeft Trudo het recht van terugkopen en wordt de korting verrekend. De bewoner en de corporatie delen winst of verlies. De woning wordt vervolgens via hetzelfde Slimmer Kopen-systeem doorverkocht of gaat terug de sociale huur in. Concreet betekent dit dat de bewoner de woning in vol eigendom krijgt, maar ook dat Trudo belang houdt bij de waardeontwikkeling. Dat schept een financieel-economische basis voor investeringen in de leefomgeving. In een gebiedsontwikkeling als Strijp-S pakt dat goed uit. De waarde van de appartementen in Haasje Over zit niet alleen in het gebouw zelf, maar juist ook in de omgeving: het herbestemde erfgoed, de stedelijke *vibe* en een permanente, intensief gebruikte bmx- en skatehal.

Haasje Over staat tegenover de groene Trudo Toren. Het 'powernest' op het dak is nog niet geïnstalleerd.

- Situatie**
- A Beukenlaan
 - B Torenallee
 - C Area 51 met skatehal
 - D Gebouw Anton
 - E Trudo Toren
 - F Spoorlijn

7

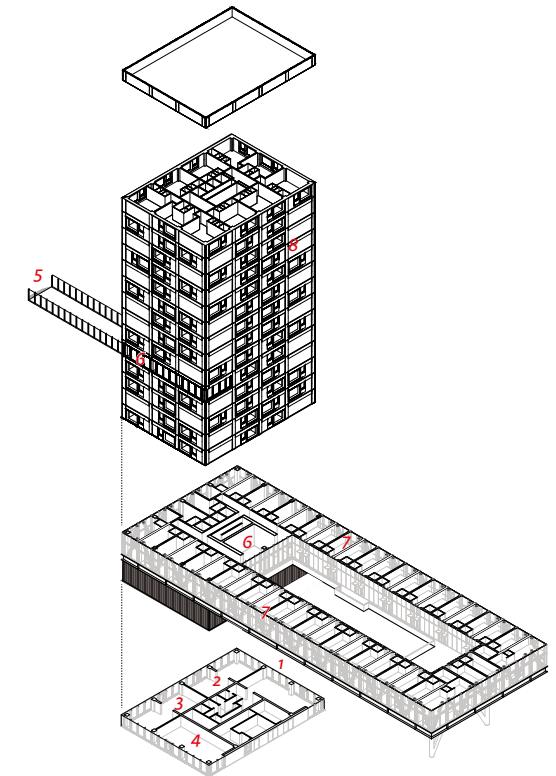
2

3

4

Axonometrie

- 1 hoofdentree
- 2 horeca
- 3 commerciële ruimte
- 4 muziekwinkel
- 5 luchtbrug
- 6 collectieve ruimte
- 7 maisonnettes
- 8 loftwoningen

- 1 Het hof met de maisonnettes;
onder de open ruimte bevindt zich
het dak van de bmx- en skatehal
- 2 Zitbank bij de liften
- 3 Entreehal met postbussenmeubel
- 4 Horeca in de plint

1

2

3

4

- 1 Raampartijen in de maisonnettes strekken zich uit over beide verdiepingen
- 2 Loft met venster over vrijwel de gehele hoogte
- 3 De hoogte van de lofts maakt een extra vloer ten behoeve van slaap- of bergruimte mogelijk
- 4 Zitvensterbank over de gehele lengte van het raam
- 5 Loopbrug tussen Haasje Over en de daktuin op gebouw Anton

5

Moeilijk erfgoed op een gewilde plek. Zo valt de voormalige gevangenis in Amsterdam-Zuid te karakteriseren. Het is goed dat er opdrachtgevers zijn zoals The British School of Amsterdam, die zich over zo'n leegstaand monument ontfemen en het een min of meer openbare functie geven. Het getuigt van geloof in de mogelijkheden van het architectonisch ontwerp om zo'n herbestemmingsavontuur aan te gaan. Het schoolbestuur hield vast aan dat geloof en wist tijdens het ontwerpproces ook aarzelende gebruikers te overtuigen. Die vasthoudendheid heeft zich uitbetaald in de vorm van een prachtig schoolcomplex. Het opdikken van de drie vleugels was de vondst die het succes voor een belangrijk deel bepaalt.

The British School of Amsterdam *The British School of Amsterdam*

Projecttrekker Paul Morgan Ontwerp Atelier PRO architecten (architectuur), Van Hoogevest Architecten (restauratie)
Planvorming en realisatie 2016–2021

Het ging alle verbeelding te boven, het idee om een school te vestigen in een monumentaal maar versleten gevangenisgebouw. Niet alleen moest voorbij afbladderings en lekkages worden gekeken, ook stonden de benauwde cellen ver af van het beeld van moderne klaslokalen. Medewerkers en andere gebruikersgroepen aarzelen. Toch ging het bestuur van The British School of Amsterdam de uitdaging aan. Want het complex bood wel de mogelijkheid om de drie verspreid in de stad gelegen vestigingen in één gebouw bijeen te brengen, het heeft een iconische waarde voor de stad en het staat op een gunstige locatie in Amsterdam-Zuid. Gedurende het hele ontwerpproces was er intensief contact tussen de ontwerpers en de verschillende gebruikersgroepen.

De structuur van het gebouw had ook een voordeel. De cellen waren gegroepeerd in drie lange vleugels die bij elkaar kwamen in

een centraal panopticum. Omdat The British School ook uit drie scholen is samengesteld (Early Years, Junior en Senior), ontstond de mogelijkheid om iedere vleugel toe te delen aan één school. Elk heeft een eigen inrichting en entree. Dat versterkt de identiteit en intimiteit per school.

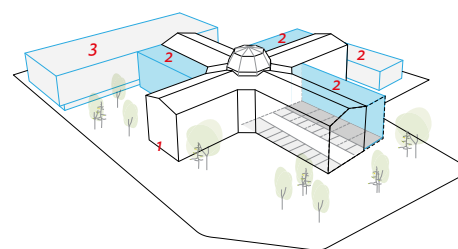
Alle drie de vleugels zijn aan één zijde verbreed met een nieuwe aanbouw. Dat was nodig om aan voldoende vloeroppervlakte te komen. Aan de andere zijde van de vleugels is de oorspronkelijke cellenstructuur intact gebleven. De cellen fungeren nu als antichambres voor de klaslokalen in de nieuwe aanbouw – een type ruimte waar scholen normaliter niet over beschikken, maar die blijkt uit te nodigen tot allerlei vormen van gebruik. Aan de andere zijde zijn cellen samengevoegd tot klaslokalen en voorzien van extra ramen.

In de kortere vierde vleugel met de hoofdentree zijn onder

meer kantoren te vinden en op de tweede verdieping een theater. Een nieuwbouwgedeelte aan de voorzijde herbergt een sporthal en aan de achterzijde voegt een uitbreiding voor 'arts & science' zich in het straatbeeld. Enkele recente toevoegingen, waaronder een hoge gevangenismuur, zijn verwijderd. Zo heeft de stad als geheel baat bij deze herbestemming: het karakteristieke monument is gerenoveerd en eindelijk zichtbaar vanaf de straat.

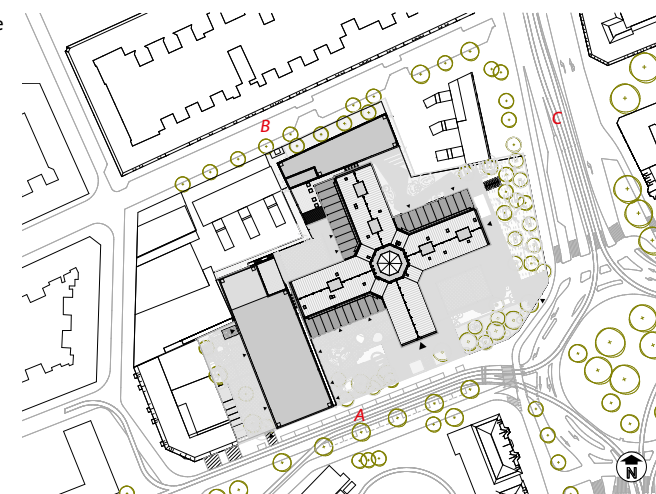

De hoofdentree aan de Havenstraat met twee vleugels: bij de vleugel links is de nieuwe aanbouw aan de straatzijde geplaatst en bij de vleugel rechts aan de achterzijde

Axonometrie

- 1 hoofdentree
- 2 nieuwe aanbouw
- 3 nieuw gebouw met sporthal, multifunctionele ruimte en klaslokalen

Situatie

- A Havenstraat
- B Vaartstraat
- C Amstelveenseweg

1

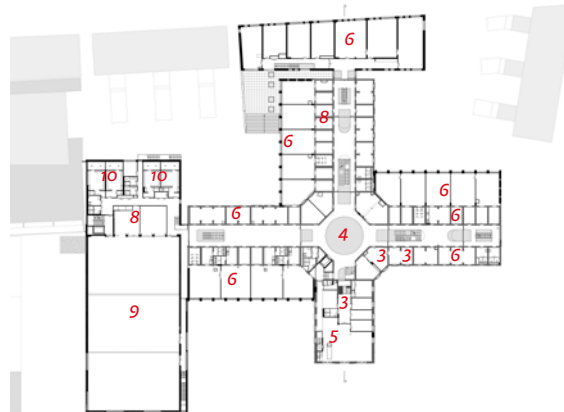
2

3

Begane grond, eerste verdieping

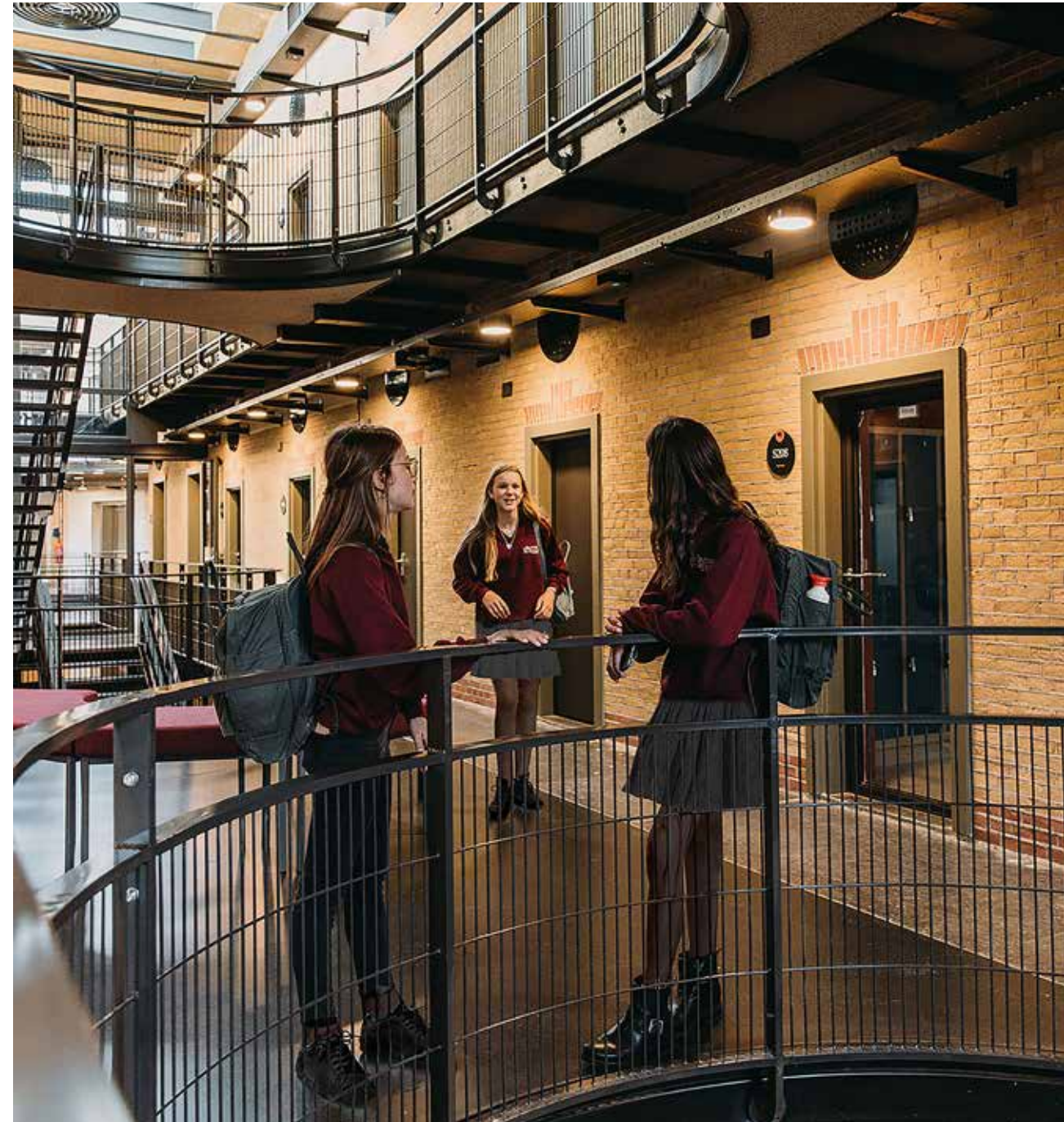
- 1 entree
- 2 receptie
- 3 kantoor
- 4 centrale hal
- 5 multifunctionele ruimte
- 6 klaslokaal
- 7 keuken
- 8 berging
- 9 sporthal
- 10 kleedkamer

Eerste verdieping

Begane grond

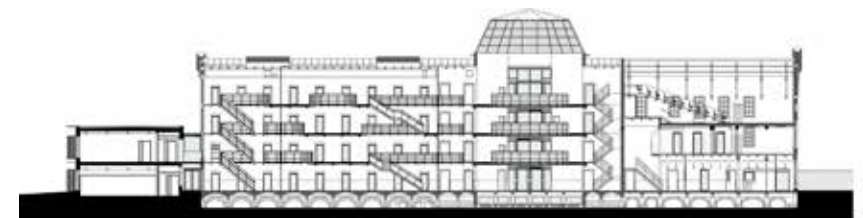

4

- 1-2 Het panopticum als verkeerszone en ontsluiting tot de verschillende vleugels
- 3 Aan de omgang van het panopticum liggen grotere functies zoals de bibliotheek op de tweede verdieping
- 4 De behouden galerij met nieuwe tussenstukken geeft ruimte voor ontmoeting

- 1 Multifunctionele ruimte in de nieuwbouw
- 2 De verbreding van de vleugels geeft ruime lokalen
- 3 Sommige oude cellen zijn samengevoegd en kennen nu een gebruik als keuken of lokaal
- 4 Tussen de vleugels zijn verschillende speel- en verblijfsterreinen ingericht

Doorsnede

De Eusebiuskerk is van onschatbare waarde voor Arnhem. Na de verwoesting in de Tweede Wereldoorlog werd de kerk volledig herbouwd. Eigenlijk zou restauratie in deze tijd vanzelfsprekend moeten zijn. Maar de werkelijkheid is anders. Voortdurend moest de Stichting Eusebius Arnhem laveren tussen financieringsstromen en aanbestedingsprocedures. Met enkele gedurfde architectonische toevoegingen vond ze een exploitatiemodel dat de kerk een levensvatbare toekomst geeft. De verdienste van de opdrachtgever zit voor een belangrijk deel in de wendbaarheid die ze in het restauratieproces aan de dag legde, steeds ten dienste van waar het werkelijk om te doen was: het ambacht van het restaureren en het behoud van dit onvervangbare erfgoed.

Stichting Eusebius Arnhem *Restauratie en herbestemming* Eusebiuskerk

Projecttrekker Peter Koelewijn **Ontwerp** Rothuizen Erfgoed (restauratie), Nijhuis Architectuur (zijentrees, balkons), Ruud-Jan Kokke (sierhekwerken, toegangsdeuren), ABT (bouwtechniek) **Planvorming en realisatie** 2009–2022

De schrik zat erin, in Arnhem, toen in 2007 een brok natuursteen van de Eusebiustoren viel. Onderzoek bevestigde wat werd gevreesd: het losgeraakte steen wees op een structureel bouwtechnisch probleem. Een tweede schrik volgde bij de raming van de herstelkosten. Er zou misschien wel 90 miljoen euro nodig zijn om de Eusebiuskerk te restaureren. Een grote som geld, die het draagvlak voor de restauratie onder druk zette, ook al gaat het om het belangrijkste en meest beeldbepalende kerkgebouw van Arnhem.

Nu, vijftien jaar later, is de restauratie van de kerk voltooid. Mede dankzij vaste en constructieve samenwerkingen met zowel uitvoerders en ontwerpers, als met de betrokken overheden (gemeente Arnhem, provincie Gelderland, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), kon dat voor een aanmerkelijk lager bedrag: zo'n 32,5 miljoen.

Belangrijk voor de kwaliteit en de kostenbeheersing was een stap die kort na het begin van de restauratiewerkzaamheden werd gezet. Het werk kon niet in één keer worden aanbesteed doordat subsidiegelden afkomstig waren van verschillende bronnen en stukje bij beetje beschikbaar kwamen. Het stichtingsbestuur verzocht de gemeente om niet ieder deelproject opnieuw te hoeven aanbesteden, maar deelopdrachten te mogen verstrekken aan een vaste aannemer en steenhouwer. Die toestemming kwam. Niet alleen vrijwaarde dat de opdrachtgever van terugkerende discussies over meerwerk, maar ook kon beter gebruik worden gemaakt van de denkkracht en creativiteit bij de partners. Dat maakte gedurfde oplossingen mogelijk. Voorbeelden zijn de panoramalift, de glazen uitkijkbalkons op zestig meter hoogte en de nieuwe zijentrees, maar ook minder opval-

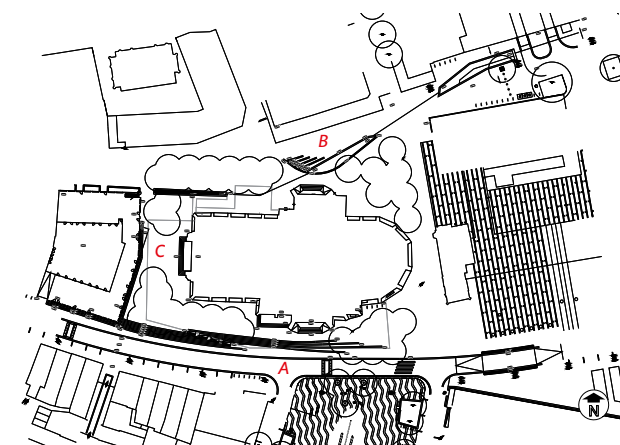
lende ingrepen, zoals vloerverwarming, de aansluiting op het stadswarmtenet en nieuwe kelders voor sanitair en technische installaties.

Oude luchtboogbeelden, bedoeld om de luchtbogen te versieren en verzwaren, zijn vervangen door replica's van een stevigere steensoort. Net als bij eerdere restauratierondes is er ook een reeks nieuwe luchtboogbeelden aangebracht. Kunstenaar Arno Coenen liet zich daarvoor inspireren door wetenschappelijk onderzoek naar microscopische fenomenen.

Het kerkgebouw kan weer twintig tot dertig jaar mee en de toren zelfs vijftig jaar. De functie van het kerkgebouw is opgewaardeerd van partycentrum en evenementenhal vóór de restauratie, naar 'toeristisch-culturele trekpleister en icoon van de Gelderse geschiedenis' nu. De kerk heeft de status van museum.

Gerestaureerde Eusebiuskerk

Situatie
A Turfstraat
B Broerestraat
C Kerkplein

1

2

3

4

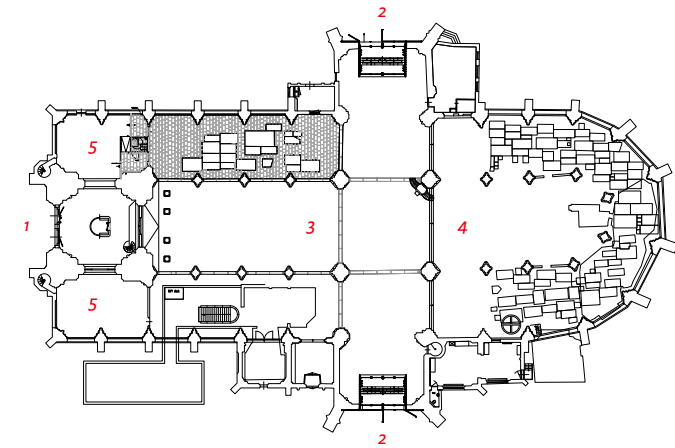
- 1 De nieuwe luchtboogbeelden met messing details
- 2+4 Voor de twee nieuwe zijentrees in het dwarschip staan sierlijke metalen hekwerken
- 3 Een van de twee glazen balkons die op 60 meter hoogte zijn aangebracht

1

Begane grond

- 1 entree toren
- 2 nieuwe zijentree
- 3 kerkzaal
- 4 koor
- 5 kapel

2

3

- 1 De grafzerken zijn geïntegreerd in de nieuwe vloer met vloerverwarming
- 2-3 Graafwerkzaamheden ter voorbereiding van de nieuwe vloer

Juryoordeel

De verbinding van de nieuwbouw voor de Aeres Hogeschool en de Floriade in Almere is een sterke. Het gaf de hogeschool de kans om tal van duurzaamheidsmaatregelen in het gebouwonwerp te verwerken. Dat is dan ook gebeurd. Voor de jury springt vooral het natuurinclusieve karakter eruit. Zowel interieur, dak als gevels zijn natuurinclusief vormgegeven. De verschillen in de groene bekleding van de buitengevel en de inrichting van het dak wijzen erop dat doelbewust naar biodiversiteit is gezocht. De jury waardeert de consequente inzet op duurzaamheid, maar merkt ook op dat er niet veel experimenteerdruft uit spreekt; elk afzonderlijk zijn de duurzaamheidsmaatregelen vaker toegepast.

Stichting Aeres Groep *Aeres Hogeschool Almere*

Projecttrekkers Wil Bekkering en Bjorn Brink **Ontwerp** BDG Architecten (architectuur), HEVO (projectmanagement), DGMR (bouwfysica), JVZ Ingenieurs (constructie), Innax (installaties), Koninklijke Ginkel Groep (groen) **Planvorming en realisatie** 2018–2021

Groene thema's in stedelijk gebied vormen het belangrijkste onderzoeks- en onderwijsdomein van de Aeres Hogeschool in Almere. Aeres is een brede kennisinstelling, van praktijkonderwijs tot hbo, met haar wortels in het groene en agrarische domein. Ruim tien jaar geleden opende deze hogeschool een vestiging in Almere. Met de nieuwbouw krijgt deze vestiging nu een definitieve huisvesting.

De keuze voor nieuwbouw gaf de kans om een gebouw te realiseren dat de thema's van een groene, duurzame stedelijke ontwikkeling weerspiegelt: biodiversiteit, gezond voedsel, groenstedelijke ontwikkeling, klimaat en duurzaamheid. Binnen gangbare bouwbudgetten in het onderwijs zijn de mogelijkheden daarvoor beperkt. Aeres wist daaraan te ontsnappen door de keuze voor een locatie op het terrein van de Floriade Expo 2022. Het thema van de Floriade, Growing Green Cities, sluit naad-

loos aan op het profiel van de school. De koppeling met deze expo leverde extra financiële mogelijkheden op, maar dat niet alleen. Tijdens de Floriade is het gebouw gebruikt voor de ontvangst van binnen- en buitenlandse delegaties. En erna blijft Aeres deel uitmaken van de Flevo Campus, een kennisknooppunt op het gebied van stedelijke voedselvraagstukken.

Het groen- en duurzaamheidsgehalte is ver doorgevoerd. Dat is mede te danken aan het open ontwerp- en bouwproces. Medewerkers en studenten hebben hier een grote stem in gehad en ook de samenwerking in het bouwteam wierp haar vruchten af. Het leidde onder meer tot een biodivers dak dat water bergt en een aangenaam verblijfsklimaat levert, tot een groene gevel aan de oostzijde en een energie-opwekkende gevel aan de westzijde, en tot een circulair gebruik van materialen.

Bijkomend voordeel is dat de nieuwbouw zelf kan dienen als onderzoeksobject. Zo wordt op het dak onderzoek gedaan naar biodiversiteit en onderzoekt een lectoraat de invloed van het vele groen in, aan en om het gebouw op het welbevinden en de leerprestaties van de gebruikers.

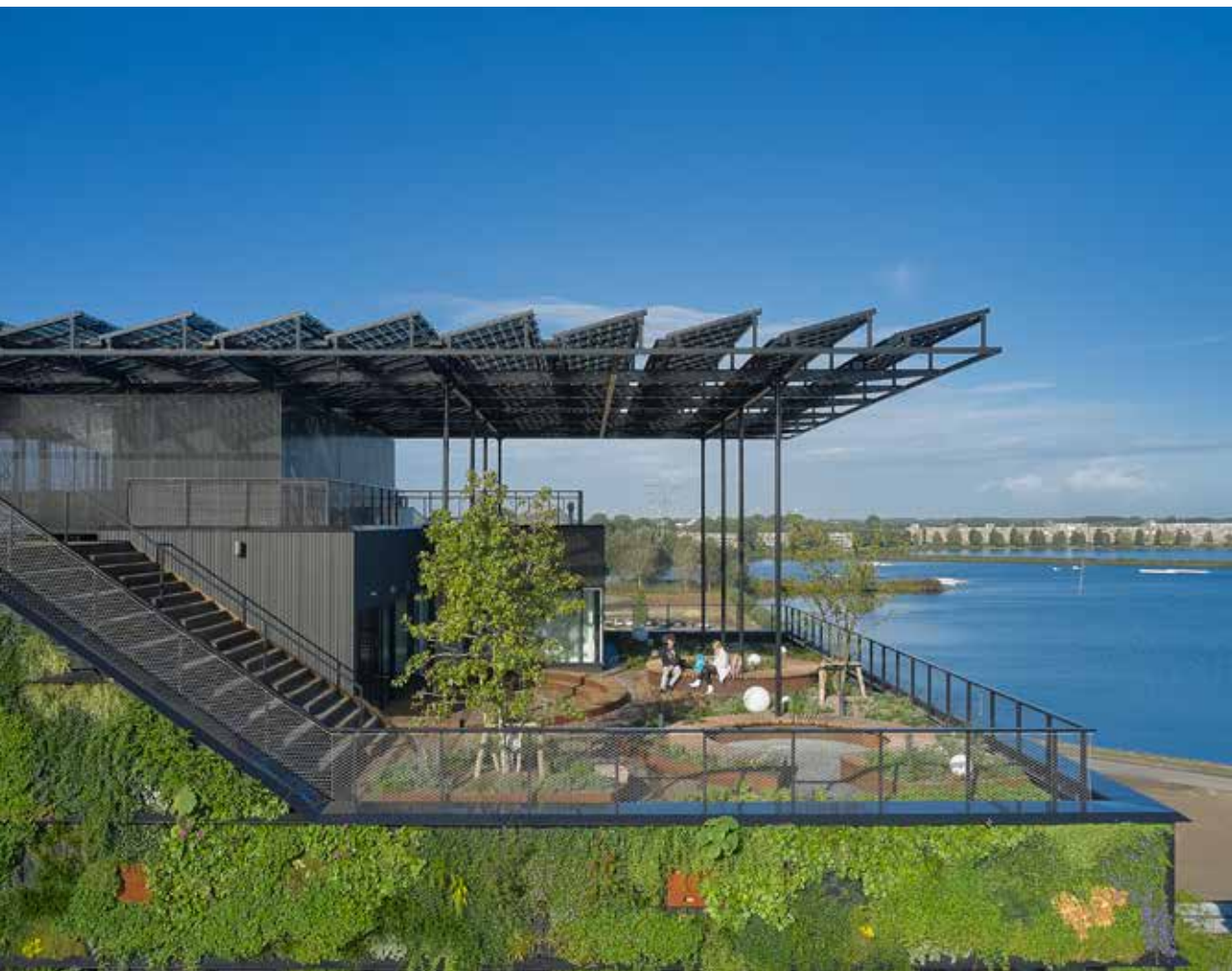

De hogeschool wordt tijdens Floriade Expo 2022 ook als ontvangstgebouw gebruikt

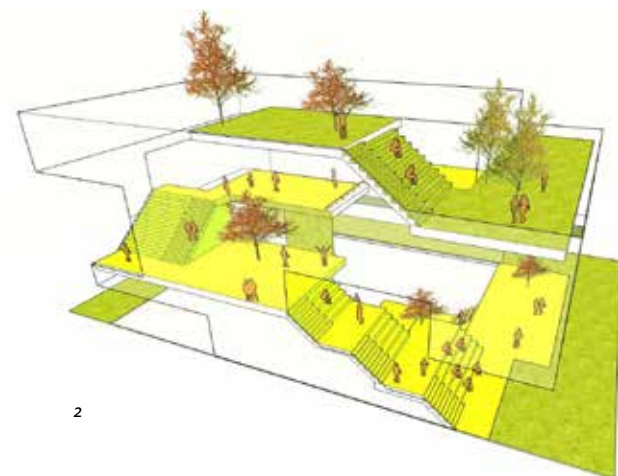

Situatie

- A Arboretum West
- B Sturmeyweg
- C Weerwater
- D Aeres Hogeschool

1

2

3

4

- 1 Het terras met zicht over het Weerwater
- 2 De 'groene long' door het gebouw met verschillende soorten groene wanden, planten en bomen
- 3-4 De groene gevels aan de oostzijde (boven) en de zuidzijde (onder)

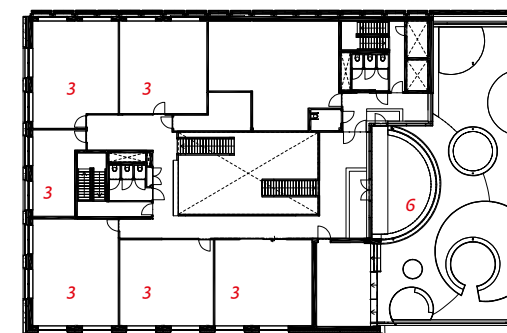

1

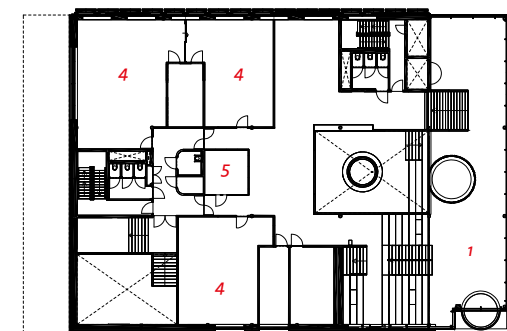
- 1 Het groen is door het hele gebouw heen getrokken
2 Klaslokaal aan de westzijde, waar de energieopwekkende gevel is geplaatst

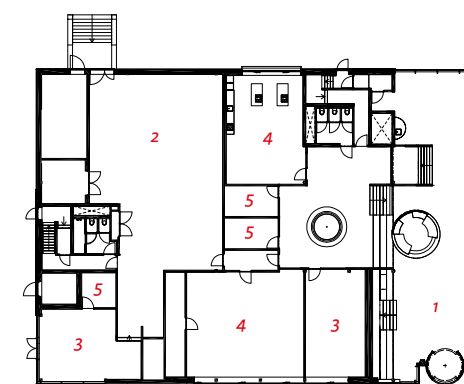
2

Vierde verdieping

Eerste verdieping

Begane grond

Begane grond, eerste en vierde verdieping

- 1 entree/kantine
2 fietsenstalling
3 theorielokaal
4 praktijklokaal
5 spreekkamer/kantoor
6 terras

Juryoordeel

De combinatie van een uitzonderlijke opdrachtgever en een opmerkelijk resultaat maakt het verhaal achter Studio thonik interessant en leerrijk. Enkele juryleden waren direct enthousiast over het ranke pand en het zwart-witte lijnenspel dat het aanzien van de gevel bepaalt, anderen minder. Maar alledaags is het niet, en op deze plek in Amsterdam is een bijzonder accent in het straatbeeld zeker op zijn plaats. De opvallende uitstraling komt rechtstreeks voort uit de bemoeienis van de opdrachtgever, met zijn professionele achtergrond in het grafisch ontwerp, bij de architectuur. Studio thonik belichaamt daardoor het belang van de creatieve economie voor de ontwikkeling van de stedelijke cultuur, en waarschuwt tegen een verdringingsproces dat creatieve ondernemers naar de rand van de stad drijft.

thonik og bv *Studio thonik*

Projecttrekker Thomas Widdershoven **Ontwerp** Thomas Widdershoven (thonik) i.s.m. Arjan van Ruyven (MMX-architecten) **Planvorming en realisatie** 2008–2020

Als creatieve geesten zelf optreden als opdrachtgever, als ze hun eigen signatuur meegeven aan het ontwerp van het gebouw, dan gebeurt er iets bijzonders in de stad. Dan ontstaan er vormen en oplossingen waar de reguliere vastgoedmarkt niet toe komt. Dan komen bewegingen op gang die de stad doen veranderen.

Grafisch ontwerp bureau thonik uit Amsterdam toont dat aan. Het opvallende zwart-wit gestreepte pand is een cocreatie van thonik en MMX-architecten, en is het tweede gebouw dat onder thoniks opdrachtgeverschap tot stand is gekomen. Beide zijn in eerste instantie bedoeld voor eigen gebruik. Het eerste, ontworpen door MVRDV, staat zo'n honderd meter verderop.

Toen thonik uit deze eerste accommodatie groeide, kwam een onbebouwde kavel aan de Wibautstraat in beeld. Commerciële partijen zagen geen brood in de ontwikkeling ervan. Een diepte

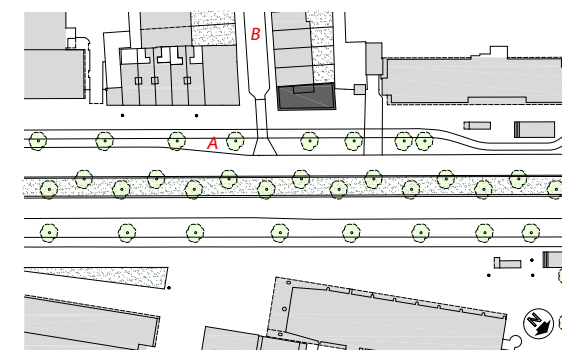
van slechts zes meter, gecombineerd met een bouwhoogte die een lift en twee trappenhuisen noodzakelijk maakte, leverde financieel geen aantrekkelijke voorwaarden op. Met een stedenbouwkundige analyse in de hand wist thonik de gemeente ervan te overtuigen om anderhalve meter diepte toe te voegen. In de architectuur was deze stap naar voren aanleiding om te werken met open hoeken. De studio functioneert daardoor als een scharnier op de hoek van Wibautstraat en Grensstraat. Het zwart-witte lijnenspel krijgt zijn bijzondere expressie doordat een van de twee trappenhuisen, de brandtrap, pontificaal tegen de voorgevel is aangebouwd.

Duurzaamheid is gezocht in een grote flexibiliteit in gebruik. Het pand voldoet aan de eisen voor zowel wonen als werken, en het bestemmingsplan maakt beide mogelijk. Horeca in de onderste twee bouwlagen en een

eventspace op de bovenste verdieping geven het gebouw daarnaast een publieke functie. Maar voorlopig staat het gebruik bij de creatieve industrie voorop. Thonik wil met dit project een voorbeeld zijn voor die sector, wil deze onafhankelijker en weerbaarder maken, zodat die een vaste positie verwerft in de economie en de cultuur van de stad. Door het gebouw samen met MMX-architecten zelf te ontwerpen, laat deze opdrachtgever zien waar de creatieve industrie toe in staat is.

De ondiepe kavel aan de Wibautstraat levert een ranke toren op

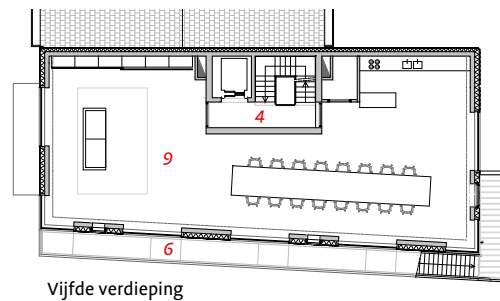
Situatie
A Wibautstraat
B Grensstraat

De brandtrap draagt bij aan de bijzondere expressie van de gevel

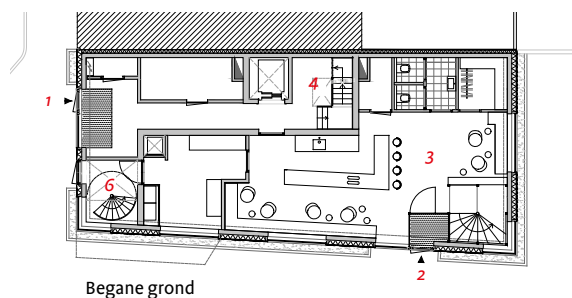
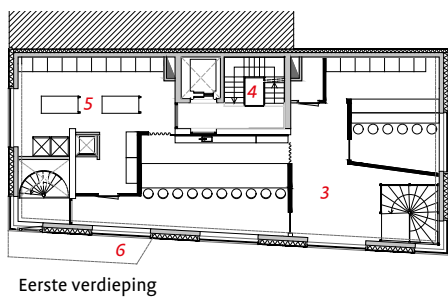
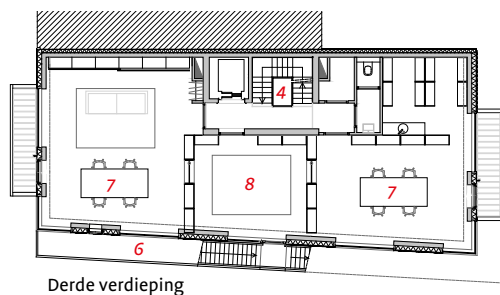

Op de eerste twee bouwlagen bevindt zich horeca, daarboven kantoorverdiepingen en de eventspace

Begane grond, eerste, derde en vijfde verdieping

- 1 entree studio thonik
- 2 entree horeca
- 3 horeca
- 4 trappenhuis
- 5 keuken
- 6 brandtrap
- 7 vergaderkamer
- 8 bibliotheek
- 9 eventspace

1-3 Elke ruimte heeft een eigen stijl, of het nu het trappenhuis (1), kantoor op de derde verdieping (2) of horeca op begane grond (3) is

1

2

3

De woon- en de zorgbehoefte stonden centraal bij het ontwerp van het wooncomplex voor de Huizer-maatjes, een groep jongeren en jong-volwassenen met een verstandelijke beperking. De architectuur is daar dienstbaar aan – het gebouw dringt zich in het straatbeeld van Huizen niet op. De structuur van het opdrachtgeverschap weerspiegelt deze benadering. Ouders van de Huizer-maatjes hadden en hielden het initiatief, de toekomstige bewoners waren nauw betrokken en De Alliantie werkte het samen met de architect uit. De jury hoopt dat dit voorbeeld anderen aanmoedigt om voor een soortgelijke werkwijze te kiezen, ook voor andere doelgroepen dan deze. Nederland wordt er een mooier land van.

De Alliantie Ontwikkeling BV *Huizer-maatjes*

Partner Stichting Huizer-maatjes Projecttrekker Dirk Kuus Ontwerp Nine Oaks Planvorming en realisatie 2017–2021

Volgens architect Gert Anninga ontstond tijdens de ontwikkeling van het wooncomplex aan de Trekkerweg in Huizen een 'familiegevoel'. De toekomstige bewoners, achttien jongeren en jong-volwassenen met een verstandelijke beperking, lieten zich gelden. Deze Huizer-maatjes, hun ouders, de architect, de aannemers en De Alliantie als ontwikkelaar werkten intensief samen aan het ontwerp en de bouw. De Huizer-maatjes en hun ouders hadden uitvoerig nagedacht over het programma van eisen en daar is uitgebreid over gesproken met De Alliantie.

Het resultaat is een woongebouw dat om deze bijzondere gebruikersgroep heen is gebouwd. Zij moesten hier een sociale en veilige woonomgeving vinden, midden in de samenleving. Onafhankelijker dan als ze bij hun ouders thuis zouden blijven en met meer maatwerk in de zorg

dan ze in een grote instelling kunnen verwachten.

Deze aanpak heeft geresulteerd in een open, uitnodigende architectuurstijl. Iedere bewoner kan zich desgewenst terugtrekken in het eigen tweekamerappartement met sanitair en keukenblok, maar heeft ook toegang tot een gezamenlijke buitenruimte en twee gemeenschappelijke woon- en eetkamers. Daar kan hij of zij samen met andere bewoners koken, eten, tv kijken of andere activiteiten ondernemen. Zorg en begeleiding zijn 24 uur per dag beschikbaar.

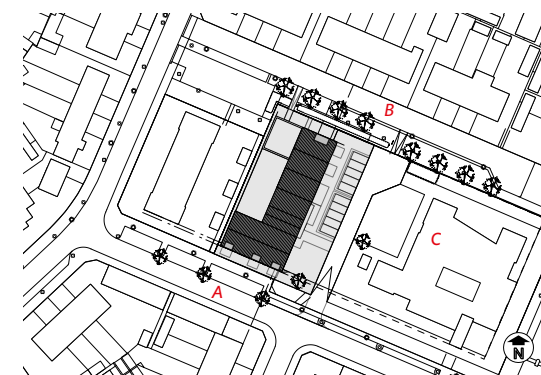
Via de Stichting Woongroep Huizer-maatjes zijn de ouders blijvend betrokken bij de leefsituatie van hun kinderen. Bewoners huren rechtstreeks van woningcorporatie De Alliantie. De gemeente Huizen stelde een kavel beschikbaar in een woonbuurt, nabij het oude dorpscentrum. De stichting zoekt zoveel

mogelijk samenwerking met de omgeving: vrijwilligers, familieleden, vrienden en buurtbewoners, maar ook lokale winkeliers en bedrijven.

Huizer-maatjes is niet de enige woongroep voor mensen met een verstandelijke beperking. Maar het particuliere initiatief, de directe betrokkenheid van de eindgebruikers bij de ontwikkeling en de realisatie binnen de sociale woningbouwopgave maken dit tot een bijzonder project.

Huizer-maatjes ligt midden in een woonbuurt

Situatie

- A Trekkerweg
- B Ploegweg
- C Kinderdagverblijf

Doorsnede

- 1 Door de L-vormige plattegrond ontstaat een besloten buitenruimte
- 2 De appartementen liggen aan gangen met uitzicht op de buitenruimte
- 3 Daklichten in de hellende dakvlakken geven veel daglicht

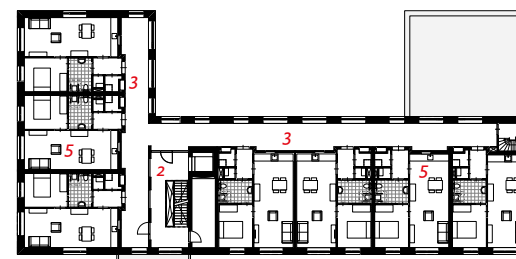

1

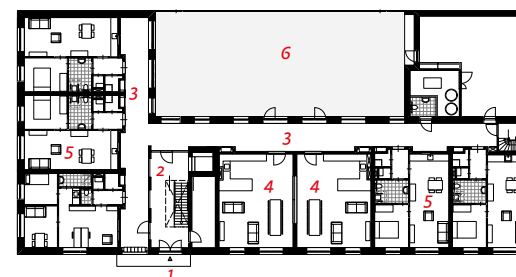
- 1 In de gemeenschappelijke woon- en eetkamers wordt elke dag samen de maaltijd bereid
2 De hoofdentree met het trappenhuis
3-4 Eerstesteenlegging door toekomstige bewoners

2

Tweede verdieping

Begane grond

Begane grond, tweede verdieping

- 1 hoofdentree
2 trappenhuis
3 gang
4 woon- en eetkamer
5 appartementen
6 buitenruimte

3

4

Een appartement wordt uit een flatgebouw getakeld om zo'n honderd meter verderop een nieuwe toekomst als paviljoen te krijgen. Het beeld heeft een sterke symboliek. Het blijft hangen, al is hergebruik van sloopmateriaal op zichzelf niet uitzonderlijk. De toepassing op buurniveau en de integratie met andere duurzaamheidsambities (de waterkringloop, de sociale cohesie) maken dit project moedig, zeker gezien de context van sociale woningbouw in een krimpregio. De jury heeft aarzelingen bij het resultaat. De winst in termen van duurzaamheid is in de inzending niet gekwantificeerd en de architectuur is weinig uitzonderlijk (de openbare ruimte kon nog niet worden beoordeeld). Maar de durf en de intenties verdienen alle lof. Proeftuinen als deze zijn nodig om andere projecten beter te maken.

Woningcorporatie HEEMwonen **SUPERLOCAL – Super Circular Estate**

Partners gemeente Kerkrade, Stadsregio Parkstad Limburg **Projecttrekker** Maurice Vincken **Ontwerp** Maurer United Architects (hoofdontwerpers), Ziegler|Branderhorst (openbare ruimte), Sec.architecten (circulaire proefwoningen) **Planvorming en realisatie** 2014–2022

In de wijk Bleijerheide in Kerkrade moest een reeks van vier hoogbouwflats grotendeels worden gesloopt. Een tekortschietende woonkwaliteit en de bevolkingskrimp in de regio maakten dat noodzakelijk. De corporatie HEEMwonen greep deze buurtvernieuwing aan om te innoveren in circulaire gebiedsontwikkeling. Dat kreeg in het bijzonder gestalte op drie punten: het hergebruik van sloopmateriaal in de nieuwbouw, de aanleg van een gesloten waterkringloop en het behoud van de sociale waarden in de buurt.

Drie proefwoningen en een paviljoen zijn voor honderd procent opgetrokken uit materiaal dat afkomstig is van de afgebroken flats, steeds met een verschillende techniek. Ook voor de andere woningen en de openbare ruimte is zoveel mogelijk 'geogst' uit de oude bebouwing. Minutius is nagegaan welke materialen waar-

voor te gebruiken waren en hoe daar een businesscase uit samen te stellen was. Een hoogbouwflat kon voor de helft worden gehandhaafd en gerenoveerd. Daar is een nieuw, nog iets hoger appartementencomplex tegen aangezet. De corporatie geeft daarmee invulling aan de wens om sociale kwaliteiten te behouden, want bewoners bleken uitzicht en betaalbaarheid tot de belangrijkste waarden van de buurt te rekenen. Het bouwprogramma omvat daarnaast vijftien rijtjeswoningen.

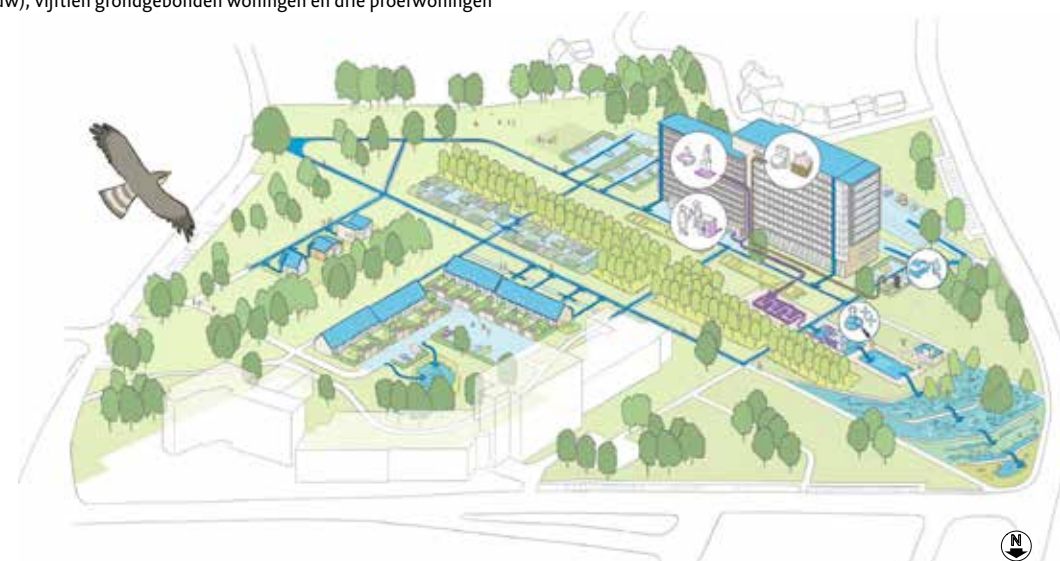
Een ondergrondse waterbuffer heeft de hoofdrol in de waterkringloop. Daar filtert drinkwaterbedrijf WML neerslag die in de openbare ruimte valt tot drinkwaterkwaliteit. Neerslag op daken wordt eveneens gezuiverd; onderzocht wordt of hiermee dezelfde kwaliteit kan worden bereikt. Grijs water, bijvoorbeeld van de was, wordt gezuiverd in een helofytenfilter en voor

zwart water (bijvoorbeeld uit de toiletten) is er een vergister die het omzet in meststof.

Gedurende het project werkten HEEMwonen en de ontwerpers samen met een groot aantal partners (binnen de Europese subsidies UIA en Life): de gemeenten Kerkrade, Landgraaf en Brunssum, Bouwbedrijven Jongen, Dusseldorp Sloop en Infra, Water Maatschappij Limburg, Waterbedrijf Limburg, VERAS (de branchevereniging voor sloopaannemers), Zuyd Hogeschool, IBA Parkstad en Stadsregio Parkstad Limburg. Elk daarvan bracht specifieke expertise in en kan de opgedane kennis inzetten en verder ontwikkelen in andere projecten. Omwonenden, nieuwe bewoners maar ook oud-bewoners werden uitgenodigd om te participeren. Ook dat draagt bij aan het behoud van de sociale waarden.

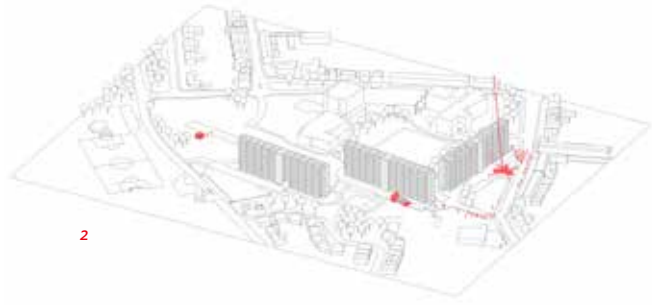
Waar eerst vier hoogbouwflats stonden, staan nu één flat (deels getransformeerd, deels nieuwbouw), vijftien grondgebonden woningen en drie proefwoningen

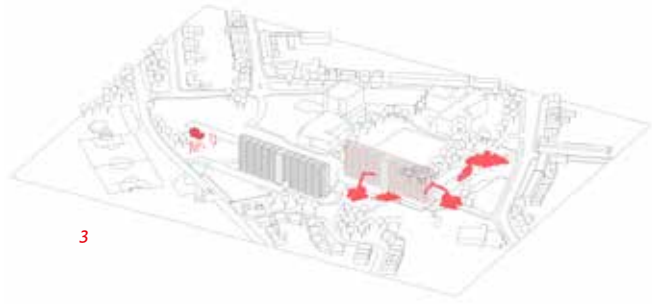
Het getransformeerde terrein is vergroend en voorzien van een waterkringloop met ondergrondse waterbuffer en helofytenfilter

1

2

3

4

5

Fasering sloop en bouw

- 1 traditionele sloop van flat 1
- 2 uithijzen beton-unit uit flat 2 en experimenteel hergebruik in expo-paviljoen
- 3 'slimme sloop' flat 2 en 3 ten behoeve van oogst bouwmaterialen
- 4 gedeeltelijke 'slimme sloop' flat 4 en circulaire bouw proefwoningen en eengezinswoningen
- 5 resultaat, met renovatie en circulaire herbouw flat 4

1

2

- 1 Naast de gerenoveerde flat rijst de nieuwbouwflat op
- 2 Grondgebonden woningen

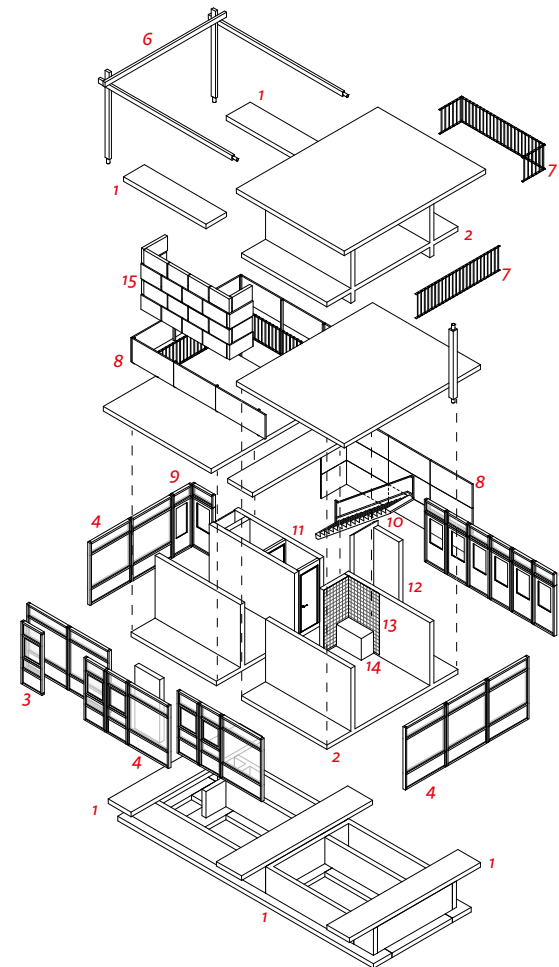

1

- 1 Uithijzen losgezaagd appartement uit flat
- 2-3 Verzagen appartement
- 4 Het tijdelijke paviljoen is volledig opgetrokken uit materiaal afkomstig van de gesloopte flats

**Axonometrie: hergebruikte materialen
in het paviljoen**

- 1 uitgezaagd vloerdeel
- 2 uitgezaagde beton-unit
- 3 raampui smal
- 4 raampui breed
- 5 voordeuren
- 6 aluminium constructiedelen
- 7 aluminium stijlen galerij
- 8 geperforeerde platen galerij
- 9 balkondeuren
- 10 trap centraal trappenhuis
- 11 binnendeuren
- 12 uitgezaagd wandelement
- 13 wandtegels
- 14 keukenblok
- 15 radiatoren

2

3

4

Het lijkt geen twijfel dat het Spaarndammerhart een blijvend waardevolle toevoeging aan de Amsterdamse woningvoorraad is. Het vakmanschap straalt ervan af. Dat geeft het complex een tijdloze kwaliteit. De gemeente Amsterdam schiep daar in eerste instantie de voorwaarden voor, door kwaliteit en duurzaamheid maatgevend te laten zijn bij de selectie van een ontwikkelaar. Heijmans schiep vervolgens de voorwaarden waaronder de ontwerpers hun prestatie konden leveren, vooral door ze van meet af aan als team te laten opereren. Dit samenspel heeft geleid tot verfijnde nieuwbouw die perfect aansluit bij de Amsterdamse School-architectuur in de omgeving, maar er geen kopie van is. In een tijd waarin een groot woningtekort de kwaliteit van de woningbouw onder druk zet, zijn hier waardevolle lessen uit te trekken.

Heijmans Vastgoed BV *Spaarndammerhart*

Projecttrekker Hans van der Zant **Ontwerp** Marcel Lok Architect, korthtielens architecten, DS Landschapsarchitecten, Martijn Sandberg **Planvorming en realisatie** 2016–2021

De gemeente Amsterdam en ontwikkelaar Heijmans Vastgoed grepen een verdichtingsopgave in de Spaarndammerbuurt aan om de historische stedenbouwkundige structuur te repareren. Begin twintigste eeuw is de buurt aangelegd conform de architectuuropvattingen van de Amsterdamse School: een ornamentrijke baksteenarchitectuur, gegroepeerd in gesloten bouwblokken met doorlopende, harmonieuze gevelwanden. Die structuur was in twee woningblokken ruw doorbroken door de bouw van een school in 1978. Het vertrek van die school bood de kans om het nodige stedenbouwkundige herstelwerk uit te voeren.

De gemeente selecteerde een ontwikkelaar via een tender in twee fases. Ze hanteerde een vaste grondprijs en optievergoeding, en gaf de grond uit aan de ontwikkelaar die daar de hoogste kwaliteitsprestatie tegenover kon

stellen. Heijmans Vastgoed besloot de locatie te benaderen als integraal gesamt-kunstwerk. Het bedrijf stelde al in de tenderfase een ontwerpteam samen van twee architectenbureaus, een landschapsarchitect en een kunstenaar. Na de tender, waarin ook de buurtbewoners een stem hadden, is het ontwerp samen met werkgroepen van omwonenden uitgewerkt.

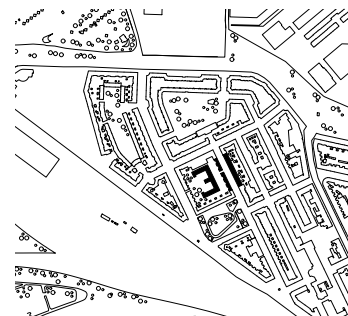
Aan de basis van het plan staat het herstel van de beide doorbroken gevels aan de Krommeniestraat. Ruime poorten in een van die wanden geven nu toegang tot een binnenhof met een openbaar toegankelijke natuurtuin. Aandacht voor ambacht en detail kenschetst de uitvoering. De overgangen tussen openbaar en privéterrein zijn daar een goed voorbeeld van. In de tuin markeert een beplantingsstrook die overgang. Aan de Krommeniestraat springen de woninggevels op de begane grond enkele decimeters

in, waardoor een ruimte aan de straat ontstaat die uitnodigt tot gebruik door de bewoner. Martijn Sandberg heeft een geïntegreerd kunstwerk gemaakt voor de poorten en de bestrating en heeft een passend ontwerp gemaakt voor de huisnummers. Een eigentijdse vorm van detaillering zijn de maatregelen voor natuur-inclusiviteit in zowel de tuin als de gevels.

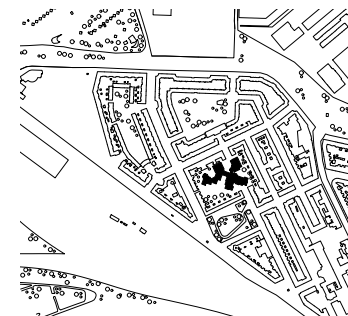
Van de 80 woningen zijn er 24 bestemd voor de sociale huur, in eigendom en beheer bij Eigen Haard. Deze woningen zijn een integraal onderdeel van het complex. Ook dat ontwerpuitgangspunt sluit aan bij de Amsterdamse School en haar toenmalige verheffingsidealen. Nergens is uit af te leiden waar zich de sociale woningen bevinden en waar de koop- en huurwoningen voor de vrije markt.

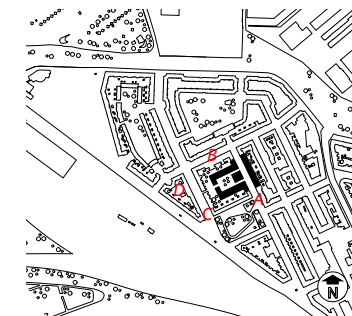
De nieuwbouw repareert de oorspronkelijke stedenbouwkundige structuur van de Krommeniestraat

1926

1978

2021

Situatie

- A Krommeniestraat
- B Hembrugstraat
- C Oostzaanstraat
- D Museum Het Schip

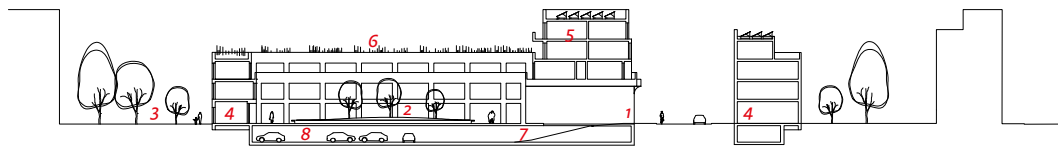
- 1 Nieuwe gevels herstellen de straatwanden van de Krommeniestraat
- 2 Poorten geven toegang tot de woningen en het achtergelegen binnenhof
- 3 Natuurzone met informeel pad tussen de achtergevels van bestaande huizen en nieuwbouw

1

2

Doorsnede

- 1 poort
- 2 binnenterrein
- 3 natuurzone
- 4 stadswoningen
- 5 appartementen
- 6 groen dak
- 7 entree parkeergarage
- 8 ondergrondse parkeergarage

3

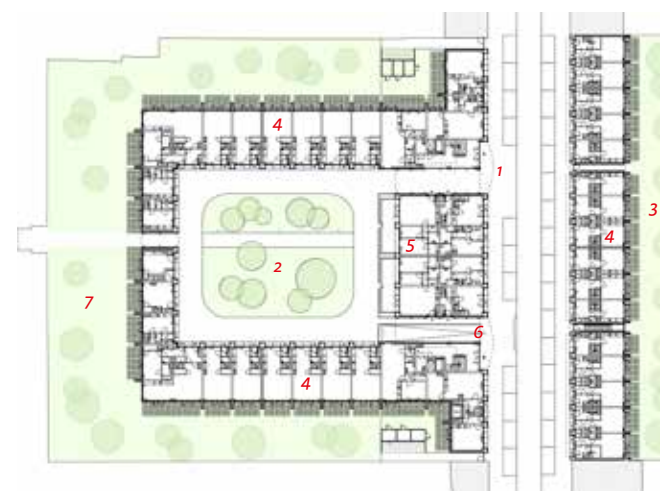

1

1-2 Voor de poorten en de bestrating is een geïntegreerd kunstwerk gemaakt

2

Begane grond

- 1 poort
- 2 binnenterrein
- 3 gedeelde tuin
- 4 stadswoningen
- 5 maisonnettes
- 6 entree parkeergarage
- 7 natuurzone

Het is niet zomaar maatschappelijk verantwoord handelen, ook niet voor de vermogenden onder ons: een buitenplaats aankopen en vervolgens ter restauratie schenken aan een daartoe opgerichte stichting. Die stichting heeft de restauratie met buitengewoon veel energie, precisie en historische kennis uitgevoerd, met de inzet van verscheidene gespecialiseerde ontwerp bureaus. Goed voorbeeld doet goed volgen. Het herstel vormde een van de aanleidingen voor verdere investeringen in het landschap van de Oude IJssel in de Achterhoek. Bovendien legt de opdrachtgever actief de verbinding met andere buitenplaatsen in Nederland. De jury maakt één kanttekening. De keuze voor het historische referentiepunt in de negentiende eeuw is begrijpelijk, maar in het ontwerp had ook de huidige tijdlaag beter zichtbaar gemaakt kunnen worden.

Stichting Erfgoed Landfort *Huis Landfort*

Projecttrekker René W.Chr. Dessing **Ontwerp** VB Erfgoed & Architectuur (restauratie landhuis), Architectenbureau Prent BV (nieuwbouw koetshuis en leifruitmuur), Korneel Aschman Erfgoedadvies (herintroductie moestuin), Debie & Verkuijl tuin|park|landschap (restauratie park) **Planvorming en realisatie** 2017–2022

De Nederlandse historische buitenplaatscultuur onderscheidde zich door een harmonieus samenspel tussen architectuur en landschapsontwerp. Huis Landfort is daar een sprekend voorbeeld van. De historische buitenplaats in Megchelen (Achterhoek) stamt al uit de late Middeleeuwen, maar kreeg rond 1827 zijn huidige vorm. Stichting Erfgoed Landfort, eigenaar van de buitenplaats, heeft het landhuis en het omringende groen consciëntieus gerestaureerd naar de situatie van die tijd. De betekenis van die restauratie overstijgt de buitenplaats zelf.

Het tegen de Duitse grens aan gelegen Huis Landfort had zwaar te lijden van de Tweede Wereldoorlog. Nadien eisten leegstand, kraak en tekortschietend beheer hun tol. Contact met kunsthistoricus René Dessing zette een vermogend echtpaar in 2016 op het spoor van dit gehavende erfgoed. Dit echtpaar kocht het

aan en schonk het vervolgens aan de stichting Erfgoed Landfort. Dessing, die zich al jaren hardmaakt voor de instandhouding van historische buitenplaatsen, zette zelf de schouders onder de aanpak van de restauratie van Huis Landfort.

Vier gespecialiseerde ontwerp bureaus werkten samen met de opdrachtgever aan de duurzame restauratie van het aangekochte landhuis en het bijna zes hectare grote buitengebied dat de nieuwe eigenaar in erfpacht kreeg – Geldersch Landschap en Kasteelen behield het beheer over de resterende 44 hectare. Historische interieurs zijn teruggebracht en het parkgebied is hersteld naar het oorspronkelijke ontwerp van Johan David Zocher junior. Verloren gegane elementen zijn herbouwd. Dat geldt bijvoorbeeld voor het ensemble van koetshuis, moestuin met leifruitwand en boomgaard.

Aan de restauratie koppelde

de opdrachtgever de ambitie om bredere bekendheid te geven aan het gedachtegoed achter de historische buitenplaatsen en de actuele relevantie daarvan. De openstelling van het landhuis en park dient daartoe, net als de fondsenwervingen, waar veel particulieren op reageerden. Maar de bedoeling is ook om de verbinding te leggen met de ruim 550 andere rijksmonumentale buitenplaatsen. Die samenwerking krijgt gestalte in de beoogde start van een Nationaal Centrum voor de Nederlandse Buitenplaatscultuur. Huis Landfort zal daarvan de thuisbasis zijn.

Huis Landfort met rechts de Duiventoren en het herbouwde koetshuis

Plattegrond gerestaureerd park

- A Opritlaan
- B Oude IJssel
- C Huis
- D Duiventoren
- E Koetshuis
- F Moestuin
- G Boomgaard

1

2

3

4

5

1-2 Zuidzijde gerestaureerd Huis Landfort (1) en oude situatie (2)
 3 Noordzijde gerestaureerd Huis Landfort
 4-5 Teruggebrachte historische interieurs

1

2

Plattegrond moestuin

- A** Oranjerie in herbouwd koetshuis
- B** Kruidentuin
- C** Visvijver
- D** Bloementuin
- E** Groentetuin
- F** Boomgaard

3

- 1 Koude bakken en muurkas in moestuin
- 2 Oranjerie en terras achter het koetshuis
- 3 Herbouwd koetshuis met moestuin in aanleg

Het paviljoen en de veteranenbegraafplaats vormen een fijnzinnige en waardevolle toevoeging aan het Ereveld in Loenen. Dat is niet in de laatste plaats te danken aan de ruimtelijke en functionele samenhang tussen beide. Het opdrachtgeverschap moest om formele redenen over twee stichtingen worden verdeeld. Deze stichtingen werkten voorbeeldig samen. Ze signaleerden de behoefte, organiseerden de financiering, regisseerden het proces en konden bovendien terugvallen op een masterplan dat er al een paar jaar lag. Ze zijn erin geslaagd om paviljoen en veteranenbegraafplaats als één project uit te voeren. De opdrachtgevers hebben zichzelf en de ontwerpers in de positie gebracht om op deze gevoelige plek tot een prachtig resultaat te komen.

Oorlogsgravenstichting en Stichting Nationale Veteranenbegraafplaats Loenen Herdenkings- en Educatiecentrum Loenen en Veteranenbegraafplaats

Projecttrekker Roel Broer **Ontwerp** KAAH Architecten (paviljoen), Karres en Brands landschapsarchitectuur en stedenbouw (buitenruimte) **Planvorming en realisatie** 2014–2020

In de bossen van de Veluwe ligt al sinds 1949 het Nationaal Ereveld Loenen. Het is de laatste rustplaats voor Nederlandse militairen die sneuvelden in de Tweede Wereldoorlog of tijdens missies nadien. De graven blijven voor altijd in stand. Zo'n tien jaar geleden kreeg dit Ereveld een uitbreiding waarmee de beheerder, de Oorlogsgravenstichting (OGS), naar verwachting nog zeker honderd jaar aan haar doelstelling zou kunnen voldoen. Het masterplan hiervoor was ontworpen door Karres en Brands. Naast het stervormige patroon van het oude Ereveld (een ontwerp van Daniël Haspels), legden deze landschapsarchitecten een patroon van besloten ovale grafvelden, verbonden door een wandelpad.

Deze opzet bood de mogelijkheid om een van de grafvelden de nauw verwante, maar toch afwijkende bestemming te geven van veteranenbegraafplaats.

Gebleken was dat bij veel veteranen die hebben gediend in militaire missies in het buitenland de behoefte bestond om na overlijden in elkaars nabijheid begraven te worden. De uitbreiding van het Ereveld bood hiervoor een gepaste gelegenheid. Ook voor partners van veteranen is hier ruimte.

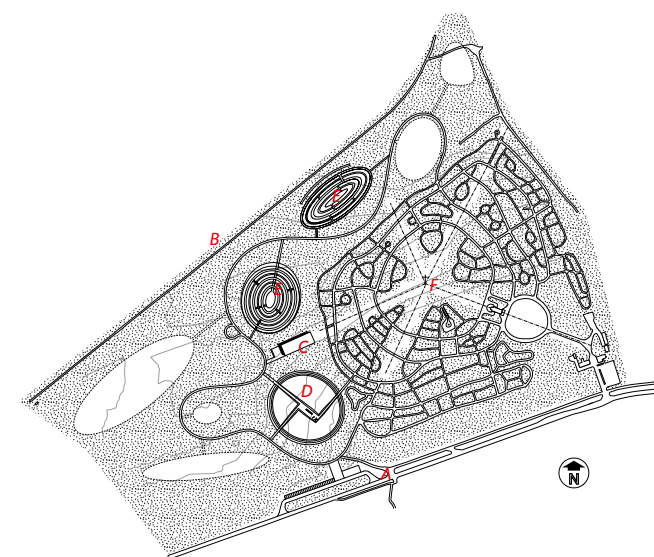
Het initiatief kon worden gekoppeld aan de bouw van een herdenkings- en educatiecentrum. Hier kan de OGS de verhalen van de slachtoffers vertellen en zo de waarde van leven in vrijheid onder de aandacht brengen bij generaties die in vrede zijn opgegroeid. Tegelijk dient het paviljoen als aula en condoleance-ruimte bij uitvaarten.

Voor de exploitatie van de veteranenbegraafplaats moest een tweede stichting worden opgericht, omdat dit buiten de statutair vastgelegde activiteiten van de OGS valt. Beide stichtingen hebben het plan in slechts zeven jaar tijd van idee tot realisatie

weten te brengen. Ze wisten een groot aantal sponsors, subsidiënten en donateurs aan zich te binden en een vruchtbare synergie met ontwerpers en uitvoerders op gang te brengen. Het resultaat is een stijlvol maar kalm vormgegeven gebouw dat direct zicht biedt op het witte kruis dat centraal op het oude Ereveld staat, en in de dwarsrichting doorzichten biedt naar twee van de nieuwe grafvelden, waaronder de begraafplaats voor veteranen.

De nieuwe besloten, ovale grafvelden zijn door een wandelpad verbonden

Situatie

- A Groenendaalseweg
- B Vrijenbergerspreng
- C Paviljoen
- D Veteranenbegraafplaats
- E Nieuwe grafvelden van de Oorlogsgravenstichting
- F Nationaal Ereveld Loenen uit 1949

1

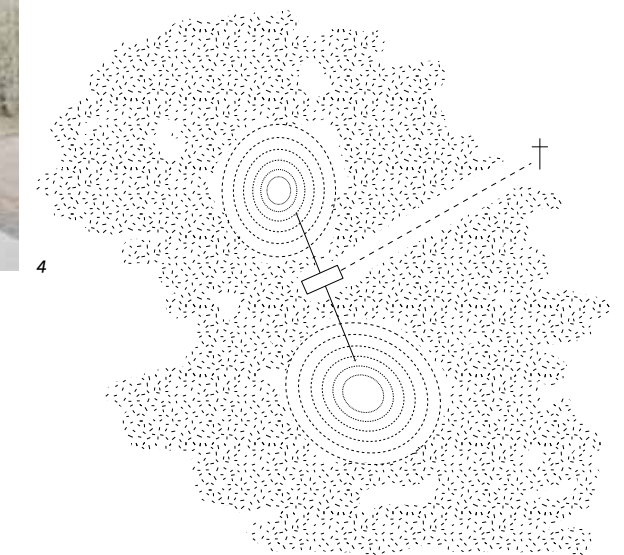

3

- 1 Tussen de bomen lopen zichtlijnen naar de condoleanceruimte in het paviljoen
- 2 Vanuit de aula is het witte kruis op het oude Ereveld zichtbaar
- 3-4 Verspringende buitenwanden en hoge vensters leggen de verbinding met de buitenruimte

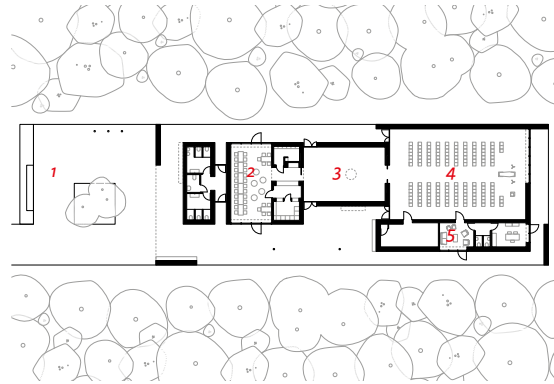
2

Zichtlijnen

Begane grond

- 1 voorplein
- 2 condoleanceruimte
- 3 expositieruimte
- 4 aula
- 5 familiekamer

1 Veteranenbegraafplaats
2-3 Expositieruimte

Een gebouw dat nog verre van voltooid is, komt normaliter niet in aanmerking voor beoordeling door de jury van de Gouden Piramide. Toch besloot De Warren in te zenden en besloot de jury de inzending te beoordelen. Dat heeft alles te maken met de aard van het opdrachtgeverschap. Wooncoöperaties hebben sinds kort een wettelijke basis en lijken een structureel onderdeel van de woningmarkt te worden. De Warren lijkt de bijzondere mogelijkheden van deze vorm aan te tonen, door een woongebouw te realiseren met een bijzondere sociale structuur en uitgesproken duurzaamheidsambities, tegen betaalbare huren. Anderen kunnen veel voordeel hebben van de ervaringen die hier worden opgedaan.

Wooncoöperatie De Warren *De Warren*

Projecttrekker Chandar van der Zande Ontwerp Natrufied Architecture Planvorming en realisatie 2017–2022

Het is een oude traditie in de Nederlandse volkshuisvesting, die recent nieuw leven kreeg ingeblazen: de wooncoöperatie. Bewoners dragen samen zorg voor hun woongebouw of woonomgeving. Op initiatief van senator Adri Duivesteijn is de wooncoöperatie in 2015 opgenomen in de Woningwet, als tussenform tussen kopen en huren. Idee is dat er op deze manier meer betaalbare woningen kunnen worden gebouwd, maar ook dat de woningbouw persoonlijker wordt, met meer ruimte voor de voorkeuren, ideeën en idealen van bewoners.

De gemeente Amsterdam stelt nieuwbouwkavels exclusief ter beschikking aan wooncoöperaties met de meest verregaande vorm van samenwerking: bewonersverenigingen die het pand zelf ontwikkelen, in eigendom houden en aan hun leden verhuren. De Warren was de eerste en vervult daarmee een pioniersrol.

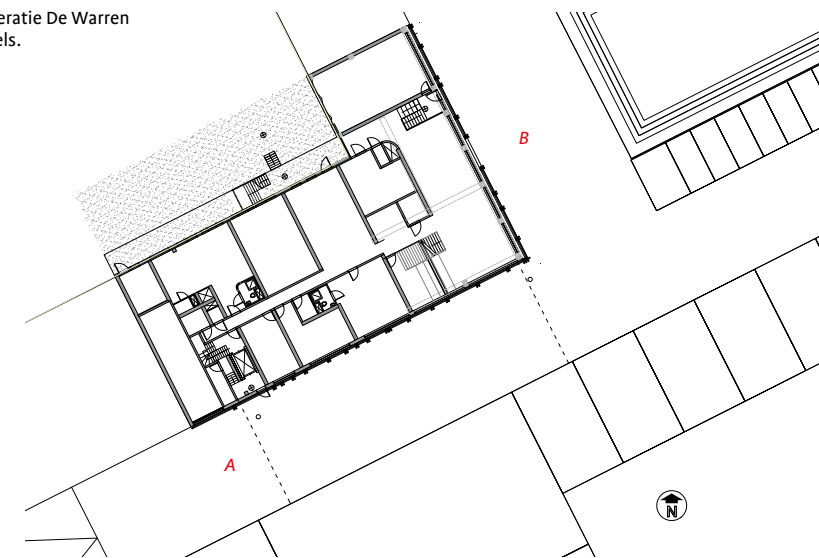
De initiatiefnemers legden de lat hoog. Op hun kavel in IJburg wilden ze een woonomgeving creëren die met elkaar is ontworpen en met elkaar wordt gebruikt, en bovendien grensverleggend is in duurzaamheid. De 36 appartementen zijn verdeeld over vijf woongroepen (één per etage). Deze zijn verbonden via een hoge binnenruimte, de 'houten kathedraal', met chillhoeken, co-workruimtes en een ruim trappenhuis dat voert naar de kas en de tuin op het dak. Voor yoga, dans of zaalvoetbal is er een multifunctionele ruimte op de begane grond. Dertig procent van het oppervlak is voor gezamenlijk gebruik.

Duurzaamheidsambities kregen gestalte in een hybride draagconstructie met zoveel mogelijk hout, groene gevels, een energiesysteem dat meer opwekt dan verbruikt en een reeks andere maatregelen. Deze investeringen konden niet zonder meer worden opgebracht uit de

reguliere financieringsvormen (de lening bij de bank en de inleg van de deelnemers), zonder de betaalbaarheid van de woningen in gevaar te brengen. Crowdfunding en duurzaamheids-subsidies bleken onontbeerlijk. Mede dankzij dit pionierswerk heeft de gemeente Amsterdam nu een fonds opgericht met 20 miljoen euro voor toekomstige wooncoöperaties. De Warren stelt alle ervaringskennis beschikbaar via webinars, gesprekken en een kennisbank op de eigen website. Zo toont De Warren aan waar coöperaties toe in staat zijn en baant ze de weg voor toekomstige collectieven.

Centrumeiland op IJburg in aanbouw. Wooncoöperatie De Warren bevindt zich op een van de eerste bebouwde kavels.

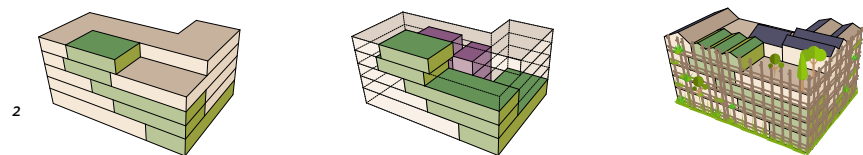

Situatie

A Nydia Ecurystraat
B Camille Balystraat

1

2

- 1 Extérieur (artist's impression)
- 2 Gemeenschappelijke ruimtes (groen) zijn over het hele pand verspreid

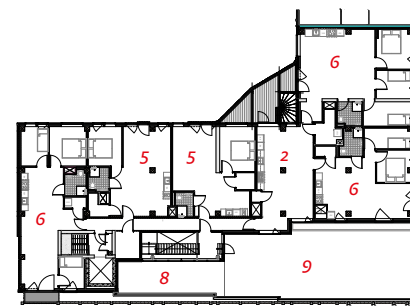

1

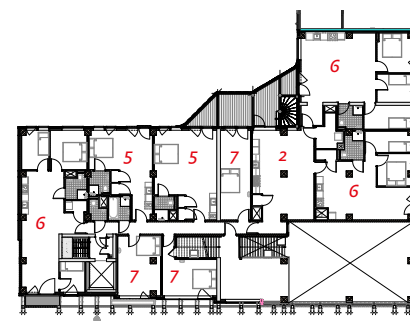

2

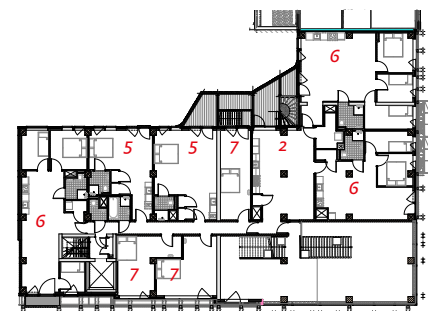
- 1 Doorsnede (artist's impression)
- 2 Gezamenlijke binnenruimte (de 'houten kathedraal', artist's impression)
- 3 Groepsoverleg toekomstige bewoners in de gezamenlijke binnenruimte, voorjaar 2022

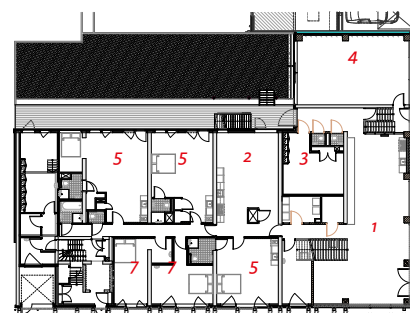
Vierde verdieping

Tweede verdieping

Eerste verdieping

Begane grond

3

Begane grond, eerste, tweede en vierde verdieping

- 1 gezamenlijke binnenruimte
- 2 keuken
- 3 muziekstudio
- 4 multifunctionele ruimte
- 5 starterwoning
- 6 gezinswoning
- 7 studio
- 8 kas
- 9 daktuin

Ingezonden projecten

Per inzending achtereenvolgens: de opdrachtgever, de naam van het project en de betrokken architecten, stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten, interieurarchitecten en/of kunstenaars.

Almere

1
Stichting Aeres Groep
Aeres Hogeschool Almere
BDG Architecten

Amsterdam

2
Amsterdam UMC
Entreepark en paviljoen Amsterdam UMC
Temp.architecture.urbanism,
Studio Nuy Van Noort, i.s.m.
Studio BLAD

3
The British School of Amsterdam
The British School of Amsterdam
Atelier PRO, Van Hoogevest
Architecten

4
Coöperatie Wijland U.A.
Wijland
Space&Matter, BREED ID,
CrowdBuilding

5
Heijmans Vastgoed BV
Spaarndammerhart
Marcel Lok Architect,
korthtielens architecten, DS
Landschapsarchitecten, Martijn
Sandberg

6
Port of Amsterdam
**Nautisch Coördinatie Centrum
Port of Amsterdam**
wrk architecten

7
Stadgenoot
Oostenburgereiland Kavel 2
Architectuur MAKEN, Bureau
Fraai, Laura Alvarez Architecture

8
Stichting Nederlands Auschwitz
Comité
**Nationaal Holocaust
Namenmonument**
Studio Libeskind, Rijnboutt

9
thonik og bv
Studio thonik
thonik i.s.m. MMX-architecten

10
Wooncoöperatie De Warren
De Warren
Natruflief Architecture

Arnhem

11
Stichting Eusebius Arnhem
**Restauratie en herbestemming
Eusebiuskerk**
Rothuizen Erfgoed, Nijhuis
Architectuur, Ruud-Jan Kokke

Blijde

12
Vereniging Dorpsbelang Blijde e.o.
Terp fan de Takomst
Observatorium

Boekel

13
Vereniging Ecodorp Boekel
Ecodorp Boekel
Van Laarhoven Combinatie
Architecten

Bûtefjild

14
Gemeenten Dantumadiel en
Tytsjerksteradiel
**Toeristische ontwikkeling
Wetterwâlden-Bûtefjild**
NRJ architectuur

Den Bosch

15
Minitopia
Minitopia Poeldonk
Stichting Minitopia en bewoners

Eindhoven

16
Eindhoven Airport NV
**Herinrichting buitengebied
Eindhoven Airport**
MTD Landschapsarchitecten, Har
Hollands Lichtarchitect, De Bever
Architecten

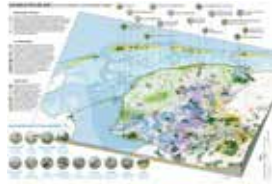
17
Trudo
Haasje Over
VMX Architects

Enschede

18
Woningcorporatie Domijn
Robsonterrein
Beltman Architecten, LKSVD
architecten, gemeente Enschede

Fryslân

19
It Fryske Gea,
Natuurmonumenten, Friese
Milieufederatie, Staatsbosbeheer
Natuerlik Fryslân 2050
Bureau Peter de Ruyter
landschapsarchitectuur,
Altenburg & Wymenga
ecologisch onderzoek

Groningen

20
Gemeente Groningen
Grote Markt Oostzijde
Gemeente Groningen, Müller
Reimann Architecten, NL
Architects e.a.

21
Nijestee
Woongebouw Tractie,
Grunobuurt
De Zwarte Hond

Huizen

22
De Alliantie Ontwikkeling BV en
Stichting Huizer-maatjes
Huizer-maatjes
Nine Oaks

Kerkrade

23
Gemeente Kerkrade
Vie – leven in beweging
MoederscheimMoonen
Architects, Wehrung Architecten,
Bureau B+B stedenbouw en
landschapsarchitectuur,
KettingHuls

24
Woningcorporatie HEEMwonen
SUPERLOCAL – Super Circular
Estate
Maurer United Architects,
Ziegler|Branderhorst,
sec.architecten

Koedijk

25
Coöperatie LiberTerra
Geestmerambacht
LiberTerra Geestmerambacht
cc-studio

Loenen (Gld)

26
Oorlogsgravenstichting en
Stichting Nationale
Veteranenbegraafplaats Loenen
Herdenkings- en
Educatiecentrum Loenen en
Veteranenbegraafplaats
KAAN Architecten, Karres en
Brands landschapsarchitectuur
en stedenbouw

Maastricht

27
Maastricht University en
Gemeente Maastricht
Herontwikkeling Tapijnkazerne
LIAG architecten +
bouwadviseurs, BoschSlabbers
Landschapsarchitecten, Jelle de
Boer Architect

28
Projectbureau A2 Maastricht
Project A2 Maastricht
West 8 urban design and
landscape architecture, Martens
Willems & Humblé Architecten

Megchelen

29
Stichting Erfgoed Landfort
Huis Landfort
VB Erfgoed & Architectuur,
Architectenbureau Prent BV,
Korneel Aschman Erfgoedadvies,
Debie & Verkuil
tuin|park|landschap

Neede

30
Stichting Natuurpark
Kronenkamp
Natuurpark Kronenkamp
Buro Collou, Bouwtechnisch
Buro Arjan Schutten

Nuenen

31
Pepijn Herman
Biobased en nul-op-de-meter
boerderij
Platform M3 architecten,
Frank Heijligers Studio

Rijssen

32
Vereniging Noabershof op 'n
Esch
Noabershof op 'n Esch
BDC architecten

Rotterdam

33
ERA Contour, J.P. van Eesteren,
gemeente Rotterdam
Little C
CULD, Inbo, Ruud-Jan Kokke

Spijkenisse

34
Anculus BV (namens Stichting
Prokind Scholengroep)
De Vuurvogel
RoosRos Architecten

Veenendaal

35
Christelijk Lyceum Veenendaal
Gebouw A Christelijk Lyceum
Veenendaal
NOAHH, Ex Interiors

Winkel

36
Stichting Wooncompagnie
Winkelmadepark
Ted Schulten Architecten, AB101

Illustratieverantwoording projectenlijst (nummers verwijzen naar het projectnummer)

Altenburg & Wymenga, Peter de Ruyter en Des Hollants 19; BAAS communicatie 14; BDC architecten 32;
Gerard van Beek Fotografie 1; Nico Bick 22; Eva Bloem 3; Bouwbedrijf Tuin en Stichting Wooncompagnie/foto:
Jaap Lotstra en Ted Schulten 36; CULD 33; Jan van Dalen 11; Domijn 18; Ossip van Duivenbode 9; Katja Eftting 35;
Leonard Fäustle 6; Flare Department 26; Gemeente Kerkrade 24; Pepijn Herman 31; Kees Hummel 8; Wouter Jansen 2;
JdW Productions 30; Peter de Kan 20; Jeroen Komen 13; LIAG architecten/foto: Ronald Tilleman 27;
MoederscheimMoonen Architects, Wehrung Architecten 23; MTD Landschapsarchitecten/foto: Joep Jacobs 16;
Natrufied Architecture 10; Norbert van Onna 17; Projectbureau A2 Maastricht/foto: Bert Jansen 28; Rezone/foto:
Rens van Boxmeer 15; RoosRos Architecten 34; Dennis De Smet 5; Albert Speelman 29; Studio de Nooyer 7;
Vereniging Dorpsbelang Blij e.o./foto: Binne-Louw Katsma 12; Vivid Vision en Space & Matter 4; Erik Vos 25;
De Zwarte Hond 21

‘Toewijding en daadkracht’ is een uitgave van het Atelier Rijksbouwmeester naar aanleiding van de Gouden Piramide 2022.

De Gouden Piramide is de tweejaarlijkse rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap in de architectuur en gebiedsontwikkeling. De prijs bestaat sinds 2003 en is een initiatief van de ministeries van Binnenlandse Zaken & Koninkrijksrelaties en Onderwijs, Cultuur & Wetenschap. De winnaar wordt voorgedragen door een onafhankelijke jury onder leiding van de Rijksbouwmeester.

De organisatie van de prijs ligt bij het Atelier Rijksbouwmeester (Nicoline Kok en Saskia Voest). Kristiaan Asscheman maakte een documentaire over de Gouden Piramide 2022. Deze is te vinden op www.goudenpiramide.nl.

Tekst Peter Paul Witsen en Francesco Veenstra

Beeldredactie Ingrid Oosterheerd

Tekstcorrectie Els Brinkman

Vormgeving Katja Hilberg

Druk NPN Drukkers

Beeldverantwoording (nummers verwijzen naar de pagina's)

Aerodata Interenational Surveys, GeoContent, Landsat/Copernicus, Maxar Technologies, Kaartgegevens ©2022 71b; Korneel Aschman 132r; BDG Architecten 1000; Gerard van Beek Fotografie 99, 100b, 101; Nico Bick 111, 112, 113, 114; Birdseye 123; Eva Bloem 87, 88, 89, 90, 91; Bluemonque 1020; Simone Bossi 136, 137; Marcel van der Burg 67, 77, 80, 81b/m, 83b; Jan van Dalen 93, 94, 95, 96, 97; Debie & Verkuijl tuin/park/landschap (Huis Landfort: restauratie park) 1290; Ossip van Duivenbode 106, 107, 109b/lo; Ecodorp Boekel 53, 56, 59b; Mitchell van Eijk 82; Harry Feenstra 74b/m, 75; Gemeente Groningen 65lo; Gemeente Kerkrade 117b, 119, 120; Gemeente Kerkrade/visualisatie Studio Ronald van der Heide 1170; Groningen Fietsstad 65ro; Huis Landfort 130, 131, 132l, 133; J. Huisman 109ro; Huizer-maatjes en Nine Oaks 115; Kees Hummel 42-43, 45, 48, 49, 50, 51; Peter de Kan 61, 64, 65b; Karres en Brands/foto: Sterre Brands 138; Karres en Brands/foto: Chiel van Diest 135; Binne-Louw Katsma 69; Jeroen Komen 55; Van Laarhoven Combinatie 58, 590; Maurer United Architects 118, 121; Stefan Müller 66b; Natrufied Architecture 142, 143, 144; Norbert van Onna 810, 830; Hennie Raaymakers 102b; RCE/foto: A.J. van der Wal 660; Ruud Reutelingsperger 710, 73b, 740; Rijnboutt 47b; Shutterstock/foto: Aerovista Luchtfotografie 141; Dennis De Smet 124, 125, 126, 127; Albert Speelman 129b; Stadsarchief Amsterdam/foto: KLM Aerocarto 470; Thonik 105; Tinker imagineers/foto: Mike Bink 139; Tresoar, Leeuwarden 71lo; Robert Veenstra 72, 73m/o; Igor Vermeer 79; Peter Wiersema 63; Wooncoöperatie De Warren 145

Foto omslag voor, achter en binnenflappen Nationaal Holocaust Namenmonument in Amsterdam, Kees Hummel (omslag), Nico Bick (binnenflap)

www.goudenpiramide.nl

Het portret van de jury (p. 18) en de portretten van de vijf genomineerde opdrachtgevers (p. 35–39) zijn van Annelien Nijland. Ze zijn het resultaat van een speciale foto-opdracht verleend door het Atelier Rijksbouwmeester. De foto's van de jurering zijn van Andy van den Dobbelsteen (p. 24, 27b), Nicoline Kok (p. 28ro), Ingrid Oosterheerd (p. 20, 23, 270, 28l/rb, 31).

© 2022, Atelier Rijksbouwmeester (Den Haag)

De beschrijving en de vermelde gegevens van de gepubliceerde projecten zijn gebaseerd op het materiaal zoals dat door de deelnemers aan de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap, de Gouden Piramide 2022, is ingezonden. Uitgever, redactie en organisatie zijn niet verantwoordelijk voor later gebleken onjuistheden of foute dan wel onvolledige vermelding van gegevens over de projecten van de inzenders.

Goed ontwerp kan snaren raken. Dit boek toont het werk van een aantal opdrachtgevers die beweging willen brengen. Zij gaven opdracht aan architecten, stedenbouwkundigen of landschapsontwerpers, die hun intenties vertaalden in een ontwerp. Dankzij hun daadkracht en hun niet aflatende toewijding aan de samenleving en de omgeving vormen hun projecten een bron van inspiratie bij de actuele transitie in stad en landschap.

Al deze opdrachtgevers dongen mee naar de rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap: de Gouden Piramide 2022. Het Nederlands Auschwitz Comité won de prijs met het Nationaal Holocaust Namenmonument. De indringende boodschap daarvan is verwerkt in een magistraal ontwerp. Rijksbouwmeester Francesco Veenstra belicht in een essay het belang van wederkerigheid: elk ontwerp en elke ruimtelijke ontwikkeling moet zich verhouden tot zijn maatschappelijke omgeving.